

XVII. évfolyam 4. szám

2023

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

CSOKONAI ÉS DIÁKTÁRSAI – BURAI ISTVÁN SZÍNES ÜVEGABLAKA
A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM CSOKONAI-EMLEKSZOBÁJÁBAN
(készült 2014-ben, ifj. Fórián József műhelyében)

MEDIÁRIUM XVII. évfolyam 4. szám

„KÜLÖNÖS EGYSÉGE EURÓPA LÍRÁJÁNAK!
MILY EURÓPAI KÖLTŐ CSOKONAI, MÉG AKKOR IS, ÉS ÉPPEN ABBAN IS,
HA A LEGLOKÁLISABB SZÍNEKET KENI PALETTÁJÁRA!”
(BABITS MIHÁLY)

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

2023.

XVII. évfolyam 4. szám

Debrecen

MEDIÁRIUM

TÁRSADALOM – EGYHÁZ – NEVELÉS

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet

2023. XVII. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség: 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.

Telefon: +36 20/965 2921

E-mail: barathb@drhe.hu; vitez.ferenc@drhe.hu

Felelős kiadó: Baráth Béla rektor

Készült a Kapitális Nyomdában, Debrecenben

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

ISSN 1789–0357 (nyomtatott)

ISSN 2677–1500 (online)

Szerkesztőség:

BARÁTH BÉLA (főszerkesztő)

OLÁH RÓBERT, VITÉZ FERENC (felelős szerkesztők)

BODA ISTVÁN, GONDA LÁSZLÓ, KMECZKÓ SZILÁRD,

MOLNÁR-TAMUS VIKTÓRIA, PUSZTAI GABRIELLA (szerkesztők)

A borítót készítette: Tímár Tamás – TT Play Kft.

Megrendelhető a szerkesztőség címén.

A kéziratokat az alábbi címekre várjuk: lapislydius@gmail.com; vitez.ferenc@drhe.hu
Szerkesztőségünk a beérkezett kéziratokat Expert Peer Review eljárással lektorálja.

A meg nem rendelt, el nem fogadott kéziratokat nem őrizzük meg.

A *Mediárium* digitalizált lapszámai elérhetők a DRHE repozitóriumában:

<https://drhe.hu/kutatas/repozitoriumok/>

és az OSzK Elektronikus Periodika Archívumában: <http://epa.oszk.hu/01500/01515>

TARTALOM

Csokonai 250

VITÉZ FERENC

Csokonai Vitéz Mihály modernsége 5

GYŐRI L. JÁNOS

„Debreceniség” és egyetemesség
Csokonai Vitéz Mihály életművében 28

VITÉZ FERENC

Az emlékezés konkrét és virtuális helyei
*Csokonai Vitéz Mihály alakjának, életművének
és emlékezetének képzőművészeti reprezentációi* 36

Műhely

KMECZKÓ SZILÁRD

A szív szabadon választott gyakorlatai
*A félelem alakzatai Matěj Hořava Pálinka és Esther Kinsky
Banatsko című műveiben* 52

Szemle

FEKETE CSABA

Miatyánk közel és távol
A Közelítések a Miatyánkhoz című tanulmánykötetről 69

Kerekasztal

OLÁH RÓBERT

A dokumentumtól az „értelemgondozásig”
A magyar könyv múltjáról, jelenéről és jövőjéről 77

VITÉZ FERENC

Csokonai Vitéz Mihály modernsége

Oláh Gábor 1928-ban megjelent Csokonai-portréjában¹ már korának legmodernebb költőjeként írta le a Lilla-dalok szerzőjét, noha ezekben a versekben akár az „elkészt trubadúr” alakja is fölvilanhat előttünk. Költészetének csak a főbb pilléreit tudta lerakni, mégis kirajzolódik a teljes szerkezet íve, ami az „első igazi nyugat-európai költőnké” avatja őt. Oláh Gábor szerint ugyan a műveltsége és világnézete alapján is rászolgált Csokonai erre a jellemzésre,² leginkább azonban a rokokó könnyedséget és gondolati mélységet összebékítő poétikai jegyek, még közelebről a sajátos nyelvezet teszi őt modernné.

Oláh Gábor Csokonai költő nyelvújító hajlamát a képzelet- és érzésvilágból vezette le, a felfokozott hangulat kifejezéséhez szükség volt új szavakra, egyaránt merítve az idegenből és a régiből, az élő táj- és népnyelvi kincséből,

¹ OLÁH Gábor (1928): Csokonai. *Irodalomtudományi Közlemények*, 38. évf., 1928/3–4. sz., 182–206.

² „Világnézete Rousseau bölcséletén alapul, jellegét francia költőkből veszi; költői formaművészetére a dallamos olasz nyelv és irodalom van nagy hatással, képzeletének vetítőgözetén a rokokó-stílus nyomai látszanak, elér az angol irodalomig, hiszen Pope-tól veszi híres komikus eposzának mintáját. [...] Debrecen porában Versailles parkjáról álmodik, Tihany hegyfokánál Rousseau Ermenonville-je jut eszébe. Csupa szoros kapcsolat a művelt, szabad, emberi Nyugattal – csak Bécset láthatta ugyan belőle, de lelkében jobban átélte, mint fél-életüket Párizsban átderbészolt uraink. Csodálatos és kedves keveréke Csokonai költészetének ez a szabadabb emberi műveltségért rajongás és a természet apró szépségeinek naiv átölelése. [...] Mint poéta doctus, áthozza magyarba a klasszikus római költészet minden formai tökéletességét, mitológiáját, allúzióit és allegóriáit, de mint az eleven élet megfigyelője, pompás magyar képeket fest *Dorottya*jában, s nagyon kedves és friss hangon szólaltatja meg a falusi népet *Paraszt*dalában. [...] Van ebben a költőben egy garaboncsás diák, van egy elkészt troubadour, van egy felvilágosodott vagy szabadgondolkodó, van egy kitűnő szemű humorista, s van egy pillangószárnyú lélek. [...] A felvilágosodott, civilizált ember és a szabadgondolkodó művész hozza hozzánk legközelebb Csokonait; megmutatja, még pedig gyakorlati úton, hogy a józan ész, a tiszta látás szépen összeférhet a fantázia csapongásával, levegőben járásával.” (OLÁH 1928, 186–188)

s maga is alkotott újakat. Annak okát, hogy az alföldi költőnek ilyen tarka a nyelve Oláh Gábor a korban, az irodalmi divatban és a hagyományban látta, de talán ennél is fontosabb volt „a realitásra vagy érzéki hűségre törekvése, amely a jellemzetesért feláldozza a nyelvi tisztaságot”. S hogy Csokonai „az életbéli hűségre törekvés akaratával illeszti a pompás magyar tizenkettős verssorokba” a furcsán hangzó, ám használatban lévő francia, német, angol szavakat, „ez akkor modernséget jelentett”. Majd Oláh kijelenti, hogy amit Ady a 20. század elején tett a magyar költői nyelv megújítására: ugyanazt tette Csokonai a 18. század végén. „Vörösmartyt szoktuk a magyar költői nyelv megteremtőjének mondani, de Csokonai példája nélkül Vörösmartynak sem sikerült volna ez a páratlan vagyonteremtés.”³

„Különös egysége Európa lírájának!”

Babits Mihály *Az európai irodalom történetében* (1936) – annak ellenére, hogy csak kevés magyarországi vonatkozást említett – meglepően sokat foglalkozott Csokonai szerepével abban a tekintetben, hogy költészetében miként reflektálódtak az európai hagyományok és újítások. Míg az ossziáni (és már a romantikát jelző) „hamisítás” után az irodalom rátalált az „észkerszakot” túllépő új lírai és idilli útjára, s a „»szabad virágok« tenyészete mindinkább előntötte Európát”, a félreismerhetetlenül a 19. századi lírikus költőtípushoz tartozó Csokonai a 18. század végén már írta *Lilláját*. „Ő távol van minden mordságtól. Csupa gyönyörködés és gyönyörűség. Érzésekben, színekben, szavakban s nem utolsósorban rímekben s ritmusokban.” Ezt a „tarka és édes és hangos” fölszabadult attitűdöt Babits ugyan még játéknak („néha elég vas-kos kamaszjátéknak”) vélte, ám a *Lillában* mindez már finom és kecses lett, „csengő rímjáték, gáláns szerelmi játék”. S azért is hasonlított a rokokó játékhöz, mert – bár „lelkéből Hortobágy sóhajtott a kultúra felé” – nála élen-kebben senki nem élte át „a rokokó anakreóni hangulatait és watteau-i pásztorálmait”.⁴

³ OLÁH 1928, 195–197.

⁴ Vö.: BABITS Mihály (1936): *Az európai irodalom története 1760–1925*. Nyugat Kiadás, Bp., 53.

Vizsgálta Babits a lehetséges hatásokat is, így érkezett el ahhoz a felismeréshez, hogy Csokonai megelőzte a saját korát. A hozzá eljutott irodalom még rokokó volt, illetve olyan régebbi műveket ismert, melyeket a rokokó kedvelt, „mégis különösmód nem annak a kornak költője volt ő, amelynek irodalma hatott rá. Szavainak színe, íze és ereje minduntalan ellentmond a rokokó hideg kecsességének. S már maga az a fölszabadult gyönyörködés, a költő naiv öröme, amellyel a saját játékait kíséri, megkülönbözteti ezeket a rokokó etikettes játékaitól. A *Lilla* egy pajkos és érzékeny suhanc lírája; csillogó, tűnő színek, édes incselgések és kéjes szomorúság. Ez a suhanc néha naivul fejezi ki magát, népi zamattal és egyszerűséggel. Majd végigpróbálja, játékból, a legrafináltabb formákat, s legpresziózebb jelzőket. Olykor rousseau-i ábrándokba merül. Máskor wertheri világfájdalomba látszik esni, mint *A tihanyi ekhóhoz* címzett híres poémában. De alapjában nem wertheri lélek, s nem is misztikus, mint Blake.”⁵

Csokonai, látva és megtapasztalva „az élet primitív és vaskos realitásait”, távol került az elsősorban a kiüresedő rokokót jellemző sablonos kecsességtől, de még a dalok mellett sorakozó ódák is tulajdonképpen realiztikus életképek, melyek közt föllelhető egyszer „megpaprikázott csúfolódás, máskor mély melankóliájú ének a múlandóságról vagy himnusz a magányossághoz”. A csengő-bongó szerelmi versek helyett „vaskosabb paraszténekek”, valóságmegidéző népi helyzetdalok jelennek meg. „Különös egysége Európa lírájának! – írja Babits. – Mily európai költő Csokonai, még akkor is, és éppen abban is, ha a leglokálisabb színeket keni palettájára!”⁶

⁵ BABITS 1936, 54. – Gyulai Pál a Petőfi lírai költészetéről szóló 1854-es kritikai dolgozatában – a „népszellem” Csokonainál megnyilatkozó életjeleit értékelve – úgy fogalmazott, hogy „kifejlődésére nézve szerencsétlen korban született”, ezért meghasonlásának okai nemcsak a „magánkörülményeiben” keresendők. „Magyar népköltőnek születve, majd a görög s latin, majd a német és olasz iskolák igájába kelle hajtania fejét, s a helyett, hogy a néphez szóljon, a népszellemnek legyen szolgája, melynek szülötte volt, az arisztokraták mulatságait kelle megénekelnie.” (GYULAI PÁL [1908]: *Petőfi és a lyrai költészetünk*. In: Uő.: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 39.)

⁶ BABITS 1936, 55.

A költői rétegek kereszteződése

Szerb Antal két évvel korábban fejezte be *Magyar irodalomtörténet* című korszakos munkáját, melynek hamarosan második, átdolgozott kiadása is megjelent (1935), s az irodalomtörténeti értekező prózában új narrációs és szemléletmódot jelentő esszéesorozat önálló fejezetekben tárgyalta Csokonait is. Ennek ismeretében kitűnik, hogy Babits részben az itt hangsúlyozott rokokó-központú megközelítést is igyekezett korrigálni, noha Szerb Antal rámutatott Csokonai további költői rétegeinek meglétére. Például arra, hogy a műveltsége révén be volt ugyan ágyazva az irodalmi múltba, ám (Szerb kifejezésével) „tájékozatlan olvasottsága” kezdetben az „elavult” élményt is jelenvalóként rögzítette, míg ifjúsága és származása „közvetlen érintkezésbe hozták a népivel, melynek művészi lehetőségeit az elsők között fedezte fel”.⁷

Kisfaludy Sándorhoz hasonlóan ő is tudatosan fejlesztette tovább a magyar költői hagyományokat, de míg a Kisfaludyé politikai, a Csokonaié költői tudatosság volt, így lehetett „a magyaros verselés első kutatója és szakértője”; „a magyaros vers ütemben rejlő nagyszerű zenei és játékos lehetősége[i]t, [...] ő a tökéletességig fejlesztette.” S érdemes további kiemeléseket is tennünk a jellemzésből. „Az expresszionista Berzsenyi oszloprengető ódái mellett ezek az impresszionista Lilla-dalok azok, amelyek elevenen maradtak a Vörösmarty előtti költészetből, és a versszerető embert ma is felviszik abba a tisztább régióba, ahová csak a zene és a versek vezetnek.” Az önmagába zárt tökéletesség ez, a művészi forma lázadása, a múltó pillanat rögzítése, harc a múlandósággal szemben, a „hervadékonyság szépsége”, „az Eleven Rózsa múlhatatlan reggeli ragyogása”.⁸

Szerb Antal szerint a költői rétegek kereszteződése adja a Csokonai-vers varázsát. A rokokó, a preromantikai és népies-diákos réteg közül a rokokót tartotta Szerb a legvonzóbbnak, pedig abban is keveredett a klasszikus és az európai minta a Kazinczy által megvetett „provinciális” formajátékokkal. Csokonai „verseinek porcelános áttetszősége valahogy annál becsesebb, mert

⁷ SZERB Antal (1935): *Magyar irodalomtörténet*. (Második, átdolgozott kiadás.) Révai, Bp., 248–249.

⁸ SZERB 1935, 249–250.

olyan súlyos földízü magyar szavakból finomította őket, mert olyan süppedős homokban tanította táncolni a késő gráciákat”.⁹

A romantikát előlegező réteg a magányosság és a természetes egyszerűség kultuszában fedezhető föl, mely Csokonainál nem póz, hanem mintegy tapasztalati szükségszerűség volt, mint például a magyar preromantika két legszebb emlékében (*Magányossághoz; A Tihanyi Echohoz*). Végül a diákos-népies réteg a debreceni kollégium hagyománya, és valamilyen „diák-tréfa jelleg megmaradt egész költészetében”. A vaskosabb kifejezés, a tréfálkozás, a csúfondáros nyelv, a népnyelvi fordulat, a „neveletlen hasonlat” – a rétegek „összefonottsága” következtében – szinte mindenütt jelen van. Kölcsey, „a jövőbe halló fülű kritikus” ezért is bírálta túlzott szigorral, bár a diákos hangba vegyülő népies íz szintén a romantika felé mutatott.¹⁰

Árkadia és Hortobágy akkor még nem volt összeegyeztethető, Csokonai hagyományos, egyúttal hétköznapi heroizmusa is ezért előzi meg saját korát. Babits együtt említi Petőfivel – s nem is ok nélkül: Csokonaiiban fedezük föl Petőfi közvetlen előképét.

⁹ Vö.: SZERB 1935, 250–251.

¹⁰ SZERB 1934, 251–252. – Szerb a „rokokó báj és paraszti zamat” találkozásának különleges szépségű képeként értékelte az 1793-as *Laura még ingó kegyelmed...* (CSVMMM I., 152) vers befejezésében a „gyöngyalak” kifejezést („Én pedig, mintsem szavamban / Tégedet csúfoljalak; / Szánlak inkább és magamban / Megbocsátok, gyöngyalak!”). Ez a kép szerepel az 1795-ös *A szeretet gyöződelme a tanúltakon* című vígjátékban is (CSVMMM II., 403), noha ott már annak a paródiának az eszköze, amely később Petőfi *A helység kalapácsa* című művében is megjelenik („Ne izélj már, Katicám, / Ne izélj már, gyöngyalak. / Ha terem kukoricám, / Hidd el, dosztig tartalak”). Erre vonatkozóan Kölcsey így fogalmaz Csokonai-kritikájában: „A popular (köznyelvi) és a pöbellhaft (községi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller azon alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabjait elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec. Csokonairól is tenni. Földi által vezetettvén a filológiában, kezdette ő is kiáltozni, hogy a köznéptől kell magyarul tanulni, s mivel ő ezt nemcsak kiáltozta, de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust s az alföldi provincializmust levetkezni nem igyekezett. Még ma is ott állanak sok szép dalaiban a Gyöngyalak, a Kincsem, a Csócsi, s más számtalan köz expressziók, melyek a legszebb sorokat elrútítják, s melyekre példákat nem szükség felhoznunk, mivel munkáinak minden lapjaikon találatnak. Bürgernek szertelen követése, s a rossz úton vezetett popularitás mániája soha sem engedte őtet azon útra lépni, melyen Báróczy és Dayka koszorút szedtenek s melyen indulván el a németeknél Wieland és Matthisson a legbájosabb szépségű nyelv birtokába jutottanak. Szükség itt még egy környülményt Csokonainak életéből felhozni.” (KFÖM1)

Oláh Gábort idéztük már az imént, aki szerint Csokonai példája nélkül a Vörösmarty-líra sem lehetett volna oly meghatározó, Csoóri Sándor pedig azt fogalmazta meg, hogy a magyar 19. század (benne Vörösmartyval, Petőfivel és Arannyal) nem lett volna „a költők százada Csokonai lírikusi egyetemessége nélkül”.¹¹

Kölcsey Csokonai-kritikája

Csokonai tíz éve halott volt, mikor Kölcsey 1815-ben megírta első dolgozatát *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések* címmel. Magyarországon ekkor még nem alakultak ki a műbíráló irodalomtudományi keretei. Komlós Aladár a Csokonai- és Berzsenyi-recenziót az „elhízázott kritikák” közé sorolja,¹² Halász Gábor igazságtalannak tartja, mert nemcsak esztétikai meggyőződése, de ironiája, zaklatott lelkiállapota, az „önmaga kínlódásáért való bosszúállás” vezérli, Kölcsey ellentmondásai közé emelve, hogy „»a paraszti dal tónját« kívánja megneemesíteni, Csokonai hasonló törekvését viszont nem veszi észre.¹³ Kelemen Béla ugyanakkor Kölcsey kritikai hangját (Beöthy Zsolt képes irodalomtörténetének Kölcsey-fejezetében) „nagy készültséggel” és „ritka igazságszeretettel” magyarázta, értve alatta világirodalmi és esztétikai-filozófiai tájékozottságát, az ismereteiből és attitűdjéből egyaránt fakadó szigorát.¹⁴

Kölcsey törekedett elsőként arra, hogy meghonosítsa a Lessing- és Schiller-korabeli német bíráló módszert: az „esztétikai tétéleket és analízáló elveket

¹¹ CSOÓRI Sándor (2011a): *Műfajok őrségváltása*. In: Uő.: *Védőoltás. A magyar irodalomról az Ómagyar Mária-siralomtól napjainkig*. Nap Kiadó, Bp., 153.

¹² KOMLÓS Aladár (1977): *A kritika*. In: Uő.: *Kritikus számadás*. Szépirodalmi, Bp., 182.

¹³ HALÁSZ Gábor (1981): *Kölcsey ironiája*. In: Uő.: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Magvető, Bp., 275–279.

¹⁴ KELEMEN Béla (1893–95): *Kölcsey Ferenc. Kritikai dolgozatai*. In: BEÖTHY Zsolt (szerk.): *Képes magyar irodalomtörténet. Az irodalmi megújulás kora*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/kepes-magyar-irodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/az-irodalmi-megujhoda-kora-3AC5/54-kolcsey-ferenc-kelemen-bela-3D9B/kritikai-dolgozatai-3DA4/> (2024. 01. 11.)

bölcselő elmével alkalmazta a magyar irodalom jelenségeire”.¹⁵ A Csokonai-kritika csak 1817-ben jelent meg, s nem az *Erdélyi Muzeumban*, ahová szánta azt – Döbrentei annak szokatlanul kemény hangja miatt nem vállalta a megjelentetést (mert félnie kellett az előfizetők elvesztésétől) –, hanem az éppen akkor megindult *Tudományos Gyűjteményben*.

Döbrenteinek 1815. március 6-án Álmosdról keltezett levelében ezt írja: „Íme, lerovom esztendő adósságomat; s küldöm Csokonainak új maníru recenzióját. Ebben a munkák recenzeáltatásáról az író individualitására vitetik vissza az olvasó; amit a recenzensek tenni nem szoktak, és nem is szokhattak. Csokonai megholt; Csokonai biográfust vár. Én neki biográfusa nem lehetek; de recenzióban pszichológiai festéseket fog valaha az olyan biográf találni, ki őtet közelebről nem ismerte.”¹⁶ Hozzáteszi, hogy az irodalomban tájékozottak számára új dolgot nem tud mondani, az viszont, „ami a köznép nyelvéről, s a régi szavakról s újításról mondatik, szükség hogy a publikumnak mondassék”.¹⁷

Megállapítja, hogy Csokonai költészete a német Bürgeréhez áll legközelebb. Ezt a párhuzamot igyekszik igazolni, ám Kelemen szerint „a Schillertől kölcsönzött mérték, valamint a Kazinczytól és a német esztetikusoktól elsajátított ideliasztikus elvek elfogulttá teszik Kölcseyt a megbírált költővel szemben. Csokonait legélesebben fejletlen ízlése s népies hajlamai, a köznép nyelvéhez való ragaszkodása miatt rója meg.”¹⁸ Abban Kölcseynek igaza volt, hogy Csokonai népies realizmusa ellentétben állt a Kazinczy-féle iránnyal, a klasszicista eszménnyel, de Kölcseyből nemcsak az „idealista esztetikus, hanem a lelkes nyelvújító is beszél”. Az ortológusok Csokonaira hivatkozva bizonyítják a nyelvreform szükségtelenségét, Kölcsey pedig így érvel, „emelkedésének egyik akadályá éppen az volt, hogy a köznép nyelvét és ízlését

¹⁵ PINTÉR JENŐ (1936 [2001]): *Kölcsey Ferenc, a prózáiró*. In: Uő.: *A magyar irodalom története II. A XIX. század első harmada*. [Black and White Kiadó, Nyíregyháza, 94.]

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/5-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-első-harmadaban-15FC/kolcsey-ferenc-18FB/kolcsey-ferenc-prozai-munkai-1936/> (2024. 01. 12.)

¹⁶ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei* (KFÖM) 3.

¹⁷ Uő.

¹⁸ KELEMEN i.m.

követte” – írja Kelemen, aki szerint Kölcsey kiemelte ugyan Csokonai több erényét is, egészében véve túl szigorú és igazságtalan volt vele szemben.¹⁹

Pintér Jenő a Csokonai-bírálat keltette megütközést szintén azzal magyarázta, hogy az „erős gáncs” mellett kevés volt az elismerés, Kölcsey csak a Bürger és Csokonai közötti hasonlóságot kutatta, a különbségekkel nem törődött.²⁰ Kölcsey maga is rögzíti, hogy a hasonlóságokra fókuszál, s úgy véli, hogy a rokonságot a költői alapalkat („mivel a gényusz mindkettőjüket egy útra voná”) és a mintakövetés („mivel Csokonai Bürger példánya szerint igyekezett elejétől fogva dolgozni”) egyaránt befolyásolta, s úgy hiszi, hogy „a második következése az elsőnek”. Kölcsey szerint Csokonainál gyakran a mintát halljuk vissza, „mert a több szentimentál dalokban ritkán van nyoma a kisebb mértékű érzésnek is, mert Csokonai általán fogva hidegebb, mint a német példány, s mindenütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanulva, nem pedig együtt-születve van”.²¹

Horváth Károly szerint az érzelmek és a nyelv polgárosításának programját Kölcsey együtt vallja Kazinczyval, s az ortológus tábor provincializmusa ellen kelt ki akkor is, mikor az 1814-es *Antimondolat* mellett megírta Csokonairól szóló bírálatát. Kölcsey több eredetiséget követel Csokonaitól, s ez már nem Kazinczy esztétikájából következik, sőt éppen ez fogja három év múlva Kölcseyt a széphalmi mesterrel szembeállítani. A bírálat igazságtalanságát ráadásul az is növeli, hogy a Csokonainál jóval kisebb tehetségű Kis Jánosról Kölcsey elismerően írt.²²

¹⁹ Vö.: Uo.

²⁰ Vö.: PINTÉR 1936 [2001, 95].

²¹ KFÖM 1. – Babits egyébként Bürger költészetét is az irodalmi folyamat részeként értékelte, főlegemelve, hogy milyen hatások nyomait fedezzük föl nála, és ő milyen hatást gyakorolt az európai irodalomra. „Tele Shakespeare-rel, tele lázadással, tele vad és fölkorbácsolt erotikával! S különös módon maradt még benne valami a késő barokk gongorizmusából. Irracionális költő, aki átugrotta az északorszákat. Nagy balladájában, mely a »halál-völégény« népi meséjének földolgozása, a szerelem és halál ölelkezik, mint *Werther*-ben. [...] A versek szépsége nem függ a témától; de hatásuk néha igen. A *Lenore* nem remekmű. Szaggatott stílusával is kissé elnyújtott s nem fölényes. De a hullámok, amelyeket a világgöltészetben fölver, Edgar Poe-ig, Leconte de Lisle-ig, Arany Jánosig gyűrűznek.” (BABITS 1936)

²² HORVÁTH Károly (1965): *Kölcsey Ferenc*. In: PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémiai, Bp., 416–417.

A Kazinczyval való megismerkedése után Kölcsey megtagadta diákkori bálványát, majd 1817-ben leszámolt a másik nagy bálványképpel, Berzsenyivel is. Csokonai-bírálatában is alkalmazta az író egyéniségébe való behatolás, a lélektani kibontás akkor új kritikai módszerét. Elismeri Berzsenyi tehetségét, aztán hibáira tér rá. Horváth Károly megállapítása egybehangzó a Halász Gáboréval, miszerint a bírálatban Kölcsey szubjektivitása mellett a saját további fejlődésének igénye is érezhető. „Saját géniuszának féltelenségét is zabolázza, saját homályosságra hajlamos költői irányát is tisztogatja [...]. A romantika felé haladó költő-kritikus a klasszikus eszményekkel fékezi magát.”²³

Szegedy-Maszák Mihály a Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában megfigyelhető fejlődési szakaszokról írt tanulmányában az 1810-es évek bírálatait a „klasszicista fenntartások a szerves forma romantikus eszményével szemben” kifejezéssel definiálja.²⁴ Számos, a keletkezésük idején eredeti, ma is helytálló megállapítás van Kölcsey Csokonairól, Kis Jánosról és Berzsenyiről írt kritikáiban. A Csokonai-tanulmányban Kisfaludy Sándor *Regéit* a *Himfy szerelmei* alá helyezi; észreveszi Berzsenyi költészetének kivételes korabeli eredetiségét, s az életműből többnyire azokat a verseket említi, melyek ma is Berzsenyi legjobb műveinek számítanak. Másrészt viszont a bírálatok néhány megállapítása csak irodalomtörténeti magyarázattal értelmezhető, például Kisfaludy Sándor túl- és Csokonai leértékelését a fejlődéstörténet magyarázza: Kölcsey a későbbi stílust helyezi a korábbi fölé, „a korszerűvel szorítja háttérbe a korszerűtlen Csokonait”.²⁵

Diákként még lelkesedett Csokonaiért, ami akkor hagyott alább, mikor 1808-tól levelezni kezdett Kazinczyval. Korai (1810 előtti) verseit az ő hatására semmisítette meg, s ami fennmaradt, az Csokonai erős ösztönzését mutatja: az 1808-ban írt *A képzelethez* és *A nyugalomhoz* Csokonai nyolc évvel korábbi, *A magánosság*hoz című ódájának utánérzése. 1813-ban már egy más

²³ HORVÁTH K. 1965, 418.

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1974): Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78. évf., 1974/6. sz., 670–687.

https://szegedy-maszak.hu/wp-content/uploads/2022/05/Fejlodesi_szakaszok_Kolcsey_vilagszemleletoeben.pdf (2024. 01. 12.)

²⁵ SZAUDER Józsefet (*Az estve* és *Az álom*. Bp., 1970. 73.) idézi: SZEGEDY-MASZÁK 1974, 670.

nyelvbe fordítja át Csokonai néhány dalát, 1814-ben ezeknek az elvi tanulságait összegezi. Csokonai és Kisfaludy összehasonlításakor Kölcsey saját fejlődése miatt igyekszik eltávolítani magától annak a költőnek a nyelvét, aki őt közvetlenül megelőzte, valamint a szöveg egy általánosabb támadást is hordoz a Debrecennel jelképezett provincializmus ellen.²⁶ A bírálatok klasszicista eredetű állításait az magyarázza, hogy nálunk a klasszicizmus csak egy-két évtizeddel a romantika előtt bontakozott ki, és nyugaton a nyelv megújítása a stíluskeverő romantikus áramlat jellemzője volt. Azzal viszont, hogy Kölcsey a bírálataiban ragaszkodott a klasszicizmus által megkövetelt fogalmi tisztázottsághoz, már a romantika után kialakult irodalomtudomány elődje lett, „szemben a metaforákhoz folyamodó, benyomásmásterű romantikus bírálatokkal.”²⁷

A folyton felfedezésre váró életmű

Ady szerint Csokonai életének tragédiája az volt, hogy nem a megfelelő időben született. Azt írja az 1908 elején a *Nyugatban* megjelent *A magyar Pimodán* című esszében vele kapcsolatban, hogy jelentkezését föl lehet fogni ugyan egy-két évtizedes késésként is, illetve úgy is, hogy jóval megelőzte korát. „Ő már Voltaire-t fordítja, a szegény, s mivel nem harcias lélek, csinál ő is egy minden-mindegy filozófiát. Ha fölemelik az Olümposzra, az is jó, ha beletapossák a sárba, az se rossz. Az ő harciassága voltaképpen nem is ő benne, Csokonaiban tombolt, de az akkori, azelőtti, jóval azelőtti s a mostani Magyarországon.”²⁸ Ezt az egyszerre ősi és egészen mai költő-képet emelte át Ady három év múlva a *Vitéz Mihály ébresztése* című (*A menekülő élet* című kötet *Szép magyar sors* ciklusában megjelent) versének zárásában is: „Öleled e kis magyarságot, / Te örök, ó s új hunn poétaság”.²⁹

²⁶ SZEGEDY-MASZÁK 1974, 671.

²⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1974, 671–672.

²⁸ ADY Endre (1977): *A magyar Pimodán*. In: *Ady Endre publicisztikai írásai 3.* (Válogatta és a jegyzeteket írta: VEZÉR Erzsébet.) Szépirodalmi Kiadó, Bp., 37.

²⁹ ADY Endre (1912): *A menekülő élet*. Nyugat, Bp., 103-105.

Az Ady-alteregő, az egyes szám első személyben valló Tas Péter Csokonai „unokájának” érzi magát. A szellemi értelemben is vett kijózanodás utáni pillanatokban megfogalmazza a művészi mindent-látás ihletállapotának fel-fedező erejét, hogy az életben minden egyszerű, nem valami titokzatos dolgok halmaza. „Az élet néznivaló és éreznivaló, mindenben benne van a szépség és a béke, s minden fölött vagyunk mi, akik ezt érezni tudjuk, képesek vagyunk. Ilyenkor teremtő kedve van az embernek, s Csokonainak, Balassa után az első magyar poétának s okvetlenül legelső modern magyarnak és magyar intellektuálisnak, ilyenkor születhettek azok a versei (hétszáz, nem is hét, szűk esztendőjében a magyar nyelvnek), melyeket az ember szeretne ma is ellopni.”³⁰

Csokonai modernségére Kiss Tamás is újra figyelmeztetett, amikor – az 1795-ben írt *Magyar! hajnal hasad!* című versének zárására reflektálva, melyben a költő magát a 20. századba helyezi – azt írja, hogy „költészete győzelem az elmúlás angyalán”, s nem hiába képzelte magát a huszadik századba, mert lesz benne felfedeznivalója még a 21. századnak is.³¹ „Ezt minap egy jámbor magyar énekelte, / S benne a huszadik századot képzelte. / Ne is félj, óh magyar, talám akkorára / Boldogabb nap jön fel reád valahára: / S aki mérget forral hazádnak ellene, / Megveri a magyar seregek istene” – olvassuk a versben.³²

Kiss Tamás a kétszázadik születési évfordulóra írt 1973-as esszéjében „az első szerelemérzéshez” hasonlította a Csokonaival való találkozását, akiben fölfedezte a magyar énekmondó jelképét („ő lett a költő, fél századdal Petőfi előtt”), ő vezette el Petőfihez, Aranyhoz és sokakhoz. „Hatása kimeríthetetlen, és éppoly felderítetlen, mint költészetének izgalmas vonzásai és vonatkozásai” – s itt csak a József Attila kozmikus tájélmény-verseiben kimutatható Csokonai hatásokra utalt, a Földiről hexameterekben írt 1801-es „törédék” alapján. „A Reménytelenül »semmi ágán ülő szívének« képe szinte egé-

³⁰ ADY 1977, 39.

³¹ KISS Tamás (1985): *Az első szerelemérzés*. In: Uő.: *A fénix szárnya alatt*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 195–196. – Kiss Tamás Csokonairól két regényt is írt. Előbb, a költő 1795-ös versének címére utalva, *Hajnal hasad* címmel 1955-ben, majd három évtized múlva jelent meg a költő életét a kollégiumi préceptorságától és kicsapásától a haláláig bemutató *Kedv, remények, Lillák* című könyve. Kiss Tamás (1955): *Hajnal hasad*. Alföldi Magvető, Debrecen; Kiss Tamás (1985): *Kedv, remények, Lillák (Csokonai életútja)*. Alföldi Nyomda, Debrecen.

³² CSOKONAI 1973 I., 275.

szében jön át ebből a Csokonai látta kozmikus képből: »... mint félérésű citrom hintálva tulajdon / terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán.«³³

A Szerb Antal által emlegetett költői tudatosság sokszor nem a tartalom, hanem a versforma és az általa megszólaló rokonminőség, a zene révén is megnyilvánul. Kiss Tamás *A reményhez* című vers alapján mutatja be Csokonai egyszerre újító és szintetizáló (a klasszikus és a korszerű, az európai költői irányok és a magyar népdalkincs erényeinek ötvözését, sőt a prozódiai harcok múltán azok eredményét is a maga hasznára fordító) képességeit, a nyelvi erő és a kifejezés lehetőségeinek példátlan kitágítását.³⁴ Kiss Tamás felismerése ezért is mutat előre, azzal együtt, hogy visszaul például Kosztolányi megállapítására, mely szerint Csokonainál minden a nyelv, „egyetlen költőnk sincs, aki ennyire a nyelvében élne”, s egyedülállóságát abból is látni lehet, hogy szinte lefordíthatatlan, hiszen a verset, a vers szavait „zenei anyagiségában” tapasztaljuk meg.³⁵ S éppen *A reményhez* című költeménye reprezentálja leginkább azt a tényt, hogy Csokonai megteremtette a modern értelemben vett szerelmi lírát.³⁶

Kosztolányi az 1922-ben kiadott Csokonai-összes köteteit átolvasva jutott arra a megállapításra, hogy hiába ült le a versek mellé azzal a szándékkal, hogy megfelejtse a költő titkát, ez nem sikerült – mert nem is lehet őt igazán fölfedezni. „Egyszerűen azért, mert huszonöt évenként újra fel kell fedezze minden leendő nemzedék.”³⁷ Életében igen népszerű volt, s a most kiadott versek már korábban közkézen forogtak kézírásos másolatokban, később pedig még akkor is beszéltek róla, ha a verseit nem olvasták, Petőfivel mérték össze, s a „biedermeier-láz” regényessége Csokonait éltette, noha a kétsége-

³³ Kiss T. 1985, 195–196.

³⁴ Kiss Tamás (1969): *Csokonai Vitéz Mihály: A reményhez*. In: Uő.: *A lírai mű megközelítése*. Tankönyvkiadó, Bp., 27–40.

³⁵ Kosztolányi Dezső (1922): Csokonai. *Nyugat*, 1922/23. sz.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1922-6CF8B/1922-23-szam-5FBD8C/figyelo-2BC28C/kosztolanyi-dezso-csokonai-2CC28C/> (2024. 01. 16.)

³⁶ PATAKY Adrienn (2023): Megteremti a modern értelemben vett szerelmi lírát. (Beszélgetés Hansági Ágnes irodalomtörténésszel Csokonai költészetéről, európai tájékozódásáról és a hazai irodalomtörténetre gyakorolt hatásáról.) *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 65–70.

³⁷ Kosztolányi 1922.

lenül nagy művésszé emelő „poeta doctus” volta nem helyezi őt Petőfi fölé. „Félreismertnek” gondolja őt az utókor, de ez talán csupán valamilyen „köznapis romantika”, mert a dalait sokan énekelték. Még Kölcsey igaztalanul szigorú bírálata is használt neki, és nem rontotta a hírnevét Kazinczy lesújtó véleménye sem.³⁸

Egyértelműen a nyelvezete miatt szeretjük Csokonait (Kosztolányi szerint a titka is talán ebben rejlik), a nyelvében is máig élő, a szó legpozitívabb értelmében vett naivság, a feltétel nélkül kitarulkozó művészi őszintesége miatt. Csoóri Sándor a magyar nyelvújítás kétszáz esztendejét főlemlegetve elismeri, hogy erről a mozgalomról elsősorban Kazinczy jut az eszünkbe, viszont a „népi nyelvújításról” kevesebbet beszélünk, pedig „semmivel sem esendőbb ez a nyelvújítás az irodalomtörténetinél”.³⁹ S Beney Zsuzsa később azt állapítja meg, hogy gyakran társul a szavak lágy zenei dallama mellé mélyebb (olykor filozófiai értelmű) képzettársítás. A „*Kedv! Remények! Lillák!*” búcsúmondó felsorolásában utóbbi a „szerelmet” helyettesíti, de hatását egyetlen más szó sem közelítené meg. „Ez a kifejezés ugyanis egyszerre valóság és általánosítás, konkrétum és jelkép. [...] A személyesen ismerősből, az érzekelhetőből általánosot teremt – de ez az általánosítás, ez a fogalom maga is kép, és azáltal, hogy képpé lett, ismét személyesen ismerőssé válik.”⁴⁰

Az újszerűen összetett képpalkotás mellett arra már Julow Viktor is kitért, hogy Csokonai meghökkentően rövid idő alatt sajátította el úgy a klasszikus formákat, mint a páros rímű tizenketteseket, sőt a szimultán verselést, képes volt a barokkos-rokokós és klasszicista közhelyekből hamarosan eredeti és plasztikus verseket alkotni. (Feltehetően ő írta az első igazi rímes-jambikus verset és a legkorábbi magyar szonettek egyikét, az időmértékes dikciót, a

³⁸ Vö.: KOSZTOLÁNYI 1922.

³⁹ CSOÓRI Sándor (2011b): *Egy csokonais pillanat*. In: Uő.: *Védőoltás. A magyar irodalomról az Ómagyar Mária-siralomtól napjainkig*. Nap Kiadó, Bp., 192. – Megállapítását Csoóri az alábbi megjegyzéssel egészíti ki: „Már-már hajlok arra, hogy Fazekas, Földi, különösen pedig Csokonai a fűvészkedésbe, egyáltalán a botanikába nem is annyira a rousseau-izmus, mint inkább a bolondítóan szép virágnevek miatt szeret bele. Pezsgetik szájunkban ezeket a metafora értékű neveket, mintha verssorokat mondogatnának. A gyönyörködés mellett megérezem bennük a dacot is. Debrecen és Széphalom különbségét.” (Uo.)

⁴⁰ BENEY Zsuzsa (2015): *Az elvont arca*. In: Uő.: *Nem látta senki más...” Versközelben*. Gondolat, Bp., 47.

tempóváltásokat a lelkiállapot és indulat kifejezéséhez használja föl.) 1788-ra már felerősödnek a zsengek legértékesebb vonásai, s az eleinte szerepjátzó heves hang mögött valódi (ténylegesen átélt) indulatok jelentkeznek. Majd kibővül a kifejezéstár a nyelvi humorral, a parodisztikus hatáskeltés szándékával, és ahogy a stílusrétegek ötvözete érzékelhető lett költészetében, akképp elegyedtek a műfaji sajátosságok is (mint majdnem két évszázaddal később a posztmodernben). S a játék célja kezdetben valóban „a finoman artisztikus elemek minél töményebb együvé párlása”,⁴¹ a „bátortalan szerelmes” azonban rafinált volt: nemcsak a stílusrétegek, műfajok és formák keveredtek, hanem poétikai tudatossága odáig terjedt, hogy a nyelvi és tartalmi rétegek, a természeti és filozófiai-moralizáló vagy a politikai-világnézeti tartalmak bravúros ötvözete is megfigyelhető költészetében.

Stíluszintézis

Szerb Antal még a költői rétegek „összefonott” jellegéről, Julow Viktor azonban már stíluszintézisről beszél. Kimutatja, hogy a magyar irodalom 1772 után néhány évtized alatt egy egész évszázados lemaradást dolgozott le a nyugati minták átvételével, illetve a saját hagyomány tudatosításával (amibe az ősmagyar-ság-kultusz ugyanúgy belefért, mint a késő barokk realizmust előlegező csíráinak továbbfejlesztése vagy a népiesség). „Így, ami nyugaton gyakran egymásutániság, nálunk időbeli egymásmellettség.”⁴²

Debrecenre különösen érvényes mindez, mert itt – józan egyeztető hajlamból fakadóan – egy „sajátságos univerzalizmus” fejlődött ki, amely a görög lírai versformát és a klasszicizmust, a barokkot és a népiességet, a nosztalgikus és a szentimentális hangot, a rokokó játékosságot és a racionalista gondolatokat igyekezett összhangba állítani, és aki mindezt „szerves,

⁴¹ JULOW Viktor (1965): *Csokonai Vitéz Mihály*. In: PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 221.

⁴² JULOW Viktor (1975): *Csokonai stíluszintéziséhez*. In: Uő.: *Árkádia körül*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 145.

harmonikus s magasrendű szintézisbe hozta, Csokonai Vitéz Mihály volt”.⁴³ Az egymásmellettség és az alkalmoszerű keveredés ugyan még nem rendszer, Csokonai stíluszintézisének azonban „belső rendje, hierarchiája van”, ennek „szilárd gerince a klasszicizmus”, ami viszont csak műfajaira és formáira, versalkotó módszerére vonatkoztatható, a „szentimentalizmus és a pre-romantikus hangoltság” van együtt, ami nem teljesezhető ki a költő korai halála miatt. A központi klasszicista tengelyből ezért inkább „oldalirányban ágaznak ki a különféle más stílusok”, és ezekbe ágyazódik be a sokrétű jelenség és jelentésmező. Így a bölcselkedés és a természetleírás, a nagyvilág gondolata (kozmpopolitizmus) és a népköltészeti hagyománykincsből vagy az egyszerű emberek beszédéből is egyre gazdagodó nyelvezet, a panteista gondolat és a paraszti valóságismeret, de a filozófia és mitológia mellett a profán közvetlenség és a személyesség, a szépségimádat és a halálvágy, a kiábrándultság, a folytonos társkeresés és a magányosság dicsérete.⁴⁴

A rokokó, szentimentális, népies és realista vonulat akár egy inkább eklektikus Csokonait is megformálhatna előttünk, akinek alapvetően nem jelentett sokat, hogy mi számít korszerűnek, és mi számít modernnek (minden általa megismert irodalmi műből, irányból, jelenségből azt asszimilálta ugyanis magához, amelyet saját mondanivalójának és művészi szempontjainak a kibontásához a leginkább alkalmasnak vélt). Csokonai viszont Julow szerint inkább manierista (ezt tévesztették össze a rokokóval), tehát nemcsak a könnyedség és természetesség, hanem a manierizmus szükségszerű virtuozitása, a feszített kontrasztok, az éles intellektualizmus, a bizarrhoz

⁴³ JULOW 1975, 147. – Az irodalomtörténész rámutat, hogy az együtt-látó szemléletmód első nyomai az irodalom- és művészettörténet-írásban már száz évvel Csokonai után megjelentek, de Oláh Gábor 1917-ben még mindig a rokokó költőt látta benne, s Horváth János 1936-ban már észrevette ugyan a tónuskeveréseket, de nem mélyedt el annak rendszerében. (Hogy ez már az irodalomkritikai köztudatba is átkerült, ezt az is mutatja, hogy akkor utalt Szerb Antal is a különböző stílusrétegek jelenlétére, az okok magyarázatával és a rendszer sajátosságaival azonban ő is adós maradt.) A hatkötetes irodalomtörténet 1965-ös kötete – amelyben egyébként a Csokonai-portré épp Julow Viktor munkája – már stílustörténeti keretbe helyezte költészetének alakulását, Szauder József pedig az iskolából a felvilágosult klasszicizmusba való átmenetét és szentimentalizmussal való feltöltődését elemezte (vö.: JULOW 1975, 146–147).

⁴⁴ Vö.: JULOW 1975, 148–160.

való vonzalom jellemző rá. Ez eredményezi a tökéletes manierista concettókat (a bonyolult költői képekbe illesztett, metaforákkal kombinált, meghökentető gondolatalakzatokat egyesítő kontrasztokat, gyakran halmozódó ellentéteket).⁴⁵

„A közismert *Magyar! hajnal hasad!* tengelyében álló jelképes fény-árnyék ellentétnek többszörös, erősen intellektuális, bonyolult konstrukciója lényegében szintén nem más, mint egyetlen nagyszabású concetto.”⁴⁶ Jelen van a finom esztétikai humortól a paródiáig terjedő komikum, ami szintén manierista hozomány, s mikor a humor (és paródia) fölfedi a körülmények, állapotok és lehetőségek abszurditását, megmarad a látomás képalkotása és közlésmódja, így Csokonai is eljut a kozmikus távlatokig.⁴⁷ A *Dr. Földiről egy töredék* című verse „egyenesen kozmikus méretekre tágítja a látomást, s a világegyetemnek ebben a képében már relativista szemlélet rejlik és a lét irracionális borzalma sejlik fel. [...] Így jut el Csokonai a romantika közvetlen közelébe. [...] Manierizmus és romantikus előzmények: Csokonai bámulatos formaszintézisének két végpontja. Költészetének két évszázad stílusfejlődését egybeölelő gigantikus íve példa nélkül áll a világirodalom-

⁴⁵ Egészen modern, összetett képalkotási módra hívja föl a figyelmet Beney Zsuzsa arra a nyolc Csokonai-sorra hivatkozva, amit a *Gróf Erdődyné ő nagyságához* című költeményből emelt ki (a hosszabb műben fájaldmáról beszél a költő, mikor megtudta, hogy Lilla máshoz megy férjhez). A kiemelt részlet is látszólag a természetleírások sorába illeszkedik, de a természetből „a versbe átemelt képek között megjelenik egy olyan, melyet nem a láthatóból, hanem a láthatatlanból, nem a külső, hanem a benső világból, látszólag nem valamiből, hanem a semmiből teremtett a költő. Az elmúlást nem ábrázolja, hanem belesűríti az idő elvont fogalmába. [„*Ah! egy vén tölgynek aljában / Láttam a sápadt Időt, / Sereg szű pezsgett markában.*”] Csokonai képében nem a mindennapi időfogalom elevenedik meg, hanem olyan látomás támad, melynek a világ folyásánál több köze van az emberi mulandóság érzetéhez; inkább egy lelkiállapot, mintsem egy elvont fogalom ölt benne alakot. [...] Az átlekésítés olyan erőteljes, hogy a tájból végül emberi alakzat emelkedik ki: a költő nemcsak az idő önálló, látható formába szilárdult fogalmát, hanem ennek megszemélyesített alakját állítja elénk.” Beney észreveszi az Idő és a megszemélyesített halál képe mögötti másik alak körvonalait, a költő lelkét, illetve a lélek emberi arcot öltött képét – a „sápadt Időben mintha önmagát venné észre Csokonai (BENEY 2015, 48–49).

⁴⁶ JULOW 1975, 160–163.

⁴⁷ Ld. bővebben: JULOW 1975, 164–178.

ban”⁴⁸ – írja Julow Viktor, s ezzel immár vissza is jutottunk Babits Mihályig, aki Európa lírájának egységesítőjét látta Csokonaiban.

Julow Viktor felismeréseit gondolja tovább és helyezi új összefüggés-rendbe Debreczeni Attila, akinek kutatásai középpontjában Csokonai Vitéz Mihály életműve áll, s monográfiát (1993) szentel „az újrakezdések költőjének”.⁴⁹ Bemutatja, ahogy a földi boldogság eszményétől, a Lilla-szerelem boldogságígéretén keresztül jut el a boldogság lehetőségeivel való számvetésig, közben számot vet a nemzeti dicsőség, a nemzeti karakter és a nemzeti kultúra szereptudatba ágyazottságával, s végül (noha nem elsősorban filozofikus költő volt, de mindegyik korszakában születtek jelentős filozófiai üzenetű művek) az egyénitől és közösségitől érkezik meg az egyetemesig, hogy az élete végén visszataláljon az emberi természethez. Ha úgy tetszik saját önképéhez, aki folyton a helyét keresi a világ rendjében. – Ez a modern ember dilemmája is: az értelemadás és a hit kettőssége. S miként a szerző vall erről három évtized múltán, a pályakép „egyik célja annak leírása volt, hogy a »vidám természetű poéta« kollégiumi években létrejött életprogramja hogyan alakult át a Dunántúlról Debrecenbe hazatérő költő munkásságában a »bölcs poéta« szemléletmódjává, s hogyan formálódott meg ezzel párhuzamosan elképzelése a »nationalis poézisről«, együtt a »honfoglalási eposz költőjének« szereptudatával.”⁵⁰

⁴⁸ JULOW 1975, 180.

⁴⁹ DEBRECZENI Attila (1993): *Csokonai, az újrakezdések költője. (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Literarium) 1. Csokonai Kiadó, Debrecen. – Ebben már BÍRÓ Ferenc (1994) koncepciója is megjelenik (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi, Bp., 399–437), mely szerint a pálya a poétikai-eszmetörténeti értelmezés tükrében, s a költői program változásának a jegyében is bemutatatható.

⁵⁰ DEBRECZENI Attila (2023): Csokonai ars poeticái. *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 11. – Korábbi megállapításait kiegészíti azzal, hogy a Szatmárnémeti-gyűjtemény néven ismert kézirat felbukkanása a pályakép egészét érintő tanulságokat hozott a felszínre (vö.: DEBRECZENI Attila [2012]: *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*. Akadémiai Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest–Debrecen), így „az ars poeticák alakulására épülő Csokonai értelmezést érdemes lehet összekapcsolni egy olyan megközelítésmóddal, mellyel közelebb férközhetünk az életmű [...] sokszerűségéhez.” (DEBRECZENI 2023, 13.)

Összegzés

Csokonai „modernségének” értelmezéséhez kívántunk főntebb néhány vázlatpontot adni, a kérdést belehelyezve annak a Kölchsey-kritikának a kontextusába is, mely nem ismerte föl a Csokonai költészetében rejlő előre mutató jelenségeket, hanem épp a meg nem értett újdonságai miatt bírálta azokat. S ezzel nem Kölchseynek a magyar kritika megteremtésében végzett érdemeit kívántuk kisebbíteni, inkább arra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy Csokonai nem egyszerűen a saját korához képest volt új, hanem jóval előrébb is mutatott.

A részben a recepciófolyamatot is érzékeltető (a terjedelmi korlátok miatt több idézetreszt nélkülöző) vázlatban szeretnénk volna rámutatni, hogy Csokonai modernisége nem feltétlenül egyezik a szimbolizmus utáni modernitás értelmezésével, csupán az alkotószubjektum előtérbe helyezése mutat ebbe az irányba. Úgy vélte például, hogy „minden műfajt és megszólalásmódot át tud alakítani, meg tud újítani olyan módon, hogy saját képére formálja át azokat, de a közönség számára mégis tetszők maradnak”.⁵¹

A „modernizmus” fogalmát először az 1500-as évekkel kezdődő korszakra vonatkoztatták, mikor a *középkor* kifejezés még nem volt ismert, ezért a szó a mindennapi nyelvhasználatban azt jelentette, hogy „új, mai, divatos”.⁵² Horváth János *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című könyvében⁵³ sorra veszi a magyar irodalom „modern” jelenségeit. Példákkal illusztrálja, hogy Balassi „a szó modern értelmében költő”, Zrínyi hőskölteménye „a korhoz képest modern”, a 18. század regénye és novellája a „nemzeti, modern irodalmak terméke”, Bessenyei „modern műveltségű” író; Fazekas és Csokonai költé-

⁵¹ KONDOR Péter János (2023): Mindent magyar hőfokra emelt. (Interjú Thimár Attila irodalomtörténésszel Csokonai pályáivének, életművének és műveltségének összefüggéseiről.) *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 8. Vö. még: SZILÁGYI Márton (2014): *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ráció, Bp.

⁵² Vö.: NÁDASDY Ádám (1998): A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentés- és használat-története. *Replika*, 1998/június, 33–40.
<http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-728/replika/30/TPUBL-A-728.pdf> (2018. 09. 11)

⁵³ HORVÁTH János (1976): *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 104–221.

szetét „modern verselési mód” jellemzi; Kölcseyvel és Vörösmartyval pedig a „modern líraiság került az óklasszikai versidomba”.

A szó első magyar írásos előfordulását 1798-ból egyébként éppen Csokonainál találjuk a *Dorottya vagyis a dámák diadalma a fárságon* Negyedik könyvében: „Mindjárt sok grófocskák *modernjéhez* állnak”. A Csokonai által használt főnévi jelentés után Kazinczy 1815-ben adatolta a melléknévi használatot „új, korszerű, mostani” jelentésben; s 1847-ben a származékok között leljük föl a *modernizál*, 1877-ben pedig a *modernség* kifejezést.⁵⁴

A 19. század végére a modernizmus már a historizmus tagadását jelentette, és volt a szónak egy relatív *időjelölő* (értéksemleges); egy elismerő értékű relatív *tartalomjelölő*, illetve a *haladó*ként értelmezett relatív *tartalomértékelő* jelentése (a saját korát megelőző, jövőbe mutató). Az „abszolút” jelentések között időjelölőként arra vonatkozik, hogy „nem régi”; tartalomleíróként az „újkorias, korszerű”; tartalomértékelőként pedig a „huszadik századi” minőségekre.⁵⁵ – Csokonai költészete tehát mindegyik (az összesen hat különböző minőséget magába foglaló) modernséget jelképezi.

Visszaulva a „modern” jelző Horváth János által használt relatív és abszolút értelemben egyaránt időjelölő, valamint tartalomleíró jellegére, szintén helytálló a kifejezés: bár a *Himfy* megjelenése megelőzte a *Lilláét*, relatív tartalomértékelő minőségében Csokonai „modern” volt (azaz: haladó, előremutató), Kisfaludy Sándor ezzel szemben csupán „korszerű”, tehát a kornak megfelelő.

Csokonai modernsége nem csak a Babits és Julow által megfogalmazott, a saját korát megelőző és korszakokat összekötő egyetemességben (a modern költészet képzőmódját is megelőlegező kifejezésben) rejlik. Volt ugyanis egy rövidebb távú előfutári szerepe, a romantika és a népiesség iránti fogadó-készség előkészítése – nemcsak nyelvet, hanem érzelmeket és gondolatokat is akart újítani, a nép nyelvét is magába foglaló „teljes magyar nyelv” minden leleményével. A természetben és a szellem világában saját természetére talált rá – írja Csoóri,⁵⁶ aki szerint Csokonai egyúttal Bartók előfutára is volt.

⁵⁴ NÁDASDY 1998, 33.

⁵⁵ I.m., 35–36.

⁵⁶ CSÓÓRI 2011b, 193.

Érzékletessége és tárgyiassága a huszadik századi költészet oltóanyaga is lett, és ez a bár félbetört, ám állhatatos poétikai akarat a szerelmi dalokban ugyanúgy ott volt, mint a filozófiai versekben, a gyönyörködő pillanatban s a csúfolódó mű mögött. A *Dorottya* érdemesnek mutatkozott arra, hogy a 21. században is új és érvényes mondanivalóval (aktuális társadalom- és mentálitáskritikai olvasatot kínálva) állítsák színpadra.⁵⁷ S a Csokonai modernségét egyúttal „irodalmi hősiességnek” is tituláló Csoóri erre az attitűdre éppen a *Dorottya* – egyébként Kazinczynak is szóló – előjáró beszédének felidézésével utal: „Akárhogy ítéljen ezen igyekezetem felől kedves nemzetem: én azzal nyugtatom meg magamat, hogy jobban szeretek középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító...”⁵⁸

IRODALOM

- ADY Endre (1912): *A menekülő élet*. Nyugat, Bp.
- ADY Endre (1977): *A magyar Pimodán*. In: *Ady Endre publicisztikai írásai* 3. (Válogatta és a jegyzeteket írta: VEZÉR Erzsébet.) Szépirodalmi Kiadó, Bp., 37.
- BABITS Mihály (1936): *Az európai irodalom története*. Nyugat Kiadás, Bp., old.
- BENEY Zsuzsa (2015): *Az elvont arca*. In: Uő.: *Nem látta senki más...” Versközelben*. Gondolat, Bp., 46–50.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály (1973): *Minden munkája* 1–2. (Összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: VARGHA Balázs.) Szépirodalmi, Bp.
- CSOÓRI Sándor (2011a): *Műfajok őrségváltása*. In: Uő.: *Védőoltás. A magyar irodalomról az Ómagyar Mária-siralomtól napjainkig*. Nap Kiadó, Bp., 147–177.
- CSOÓRI Sándor (2011): *Egy csokonais pillanat*. In: Uő.: *Védőoltás. A magyar irodalomról az Ómagyar Mária-siralomtól napjainkig*. Nap Kiadó, Bp., 191–194.
- DEBRECZENI Attila (1993): *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*. Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Literarium) 1. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- DEBRECZENI Attila [2012]: *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*. Akadémiai Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest–Debrecen.
- DEBRECZENI Attila (2023): *Csokonai ars poeticái*. *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 11–17.

⁵⁷ A Csokonai Nemzeti Színház Debrecen 2023. november 17-én, a költő születésének 250. évfordulóján mutatta be Szabó K. István rendezésben a Csokonai-mű vígposzt átíratát.

⁵⁸ CSOÓRI 2011b, 193.

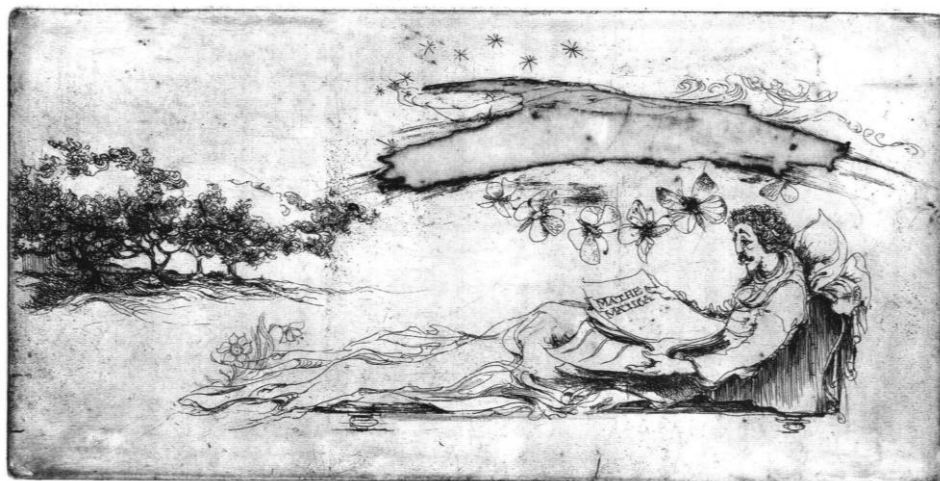
- GYULAI Pál (1908): *Petőfi és a lyrai költészetünk*. In: Uő.: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1–68.
- HALÁSZ Gábor (1981): *Kölcsey iróniája*. In: Uő.: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Magvető, Bp., 275–279.
- HORVÁTH János (1976): *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 104–221.
- HORVÁTH Károly (1965): *Kölcsey Ferenc*. In: PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 416–417.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1/iii-kotet-a-magyar-irodalom-tortenete-1772-tol-1849-ig-2027/irodalmunk-a-reformtorekvesek-a-forradalom-es-a-szabadsagharc-koraban-az-1820-as-evektol-1849-ig-2677/a-romantika-aramaban-18251841-2678/a-klasszicizmustol-a-nemzeti-romantikaig-26E5/54-kolcsey-ferenc-17901838-horvath-karoly-2728/kazinczy-taboraban-272A/> (2024. 01. 11.)
- JULOW Viktor (1965): *Csokonai Vitéz Mihály*. In: PÁNDI Pál (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 221.
- JULOW Viktor (1975): *Csokonai stíluszintéziséhez*. In: Uő.: *Árkádia körül*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 142–180.
- KELEMEN Béla (1893–95): *Kölcsey Ferenc. Kritikai dolgozatai*. In: BEÖTHY Zsolt (szerk.): *Képes magyar irodalomtörténet. Az irodalmi megújulás kora*.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/kepes-magyar-irodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/az-irodalmi-megujhudas-kora-3AC5/54-kolcsey-ferenc-kelemen-bela-3D9B/kritikai-dolgozatai-3DA4/> (2024. 01. 11.)
- KISS Tamás (1955): *Hajnal hasad*. Alföldi Magvető, Debrecen.
- KISS Tamás (1985a): *Kedv, remények, Lillák (Csokonai életútja)*. Alföldi Nyomda, Debrecen.
- KISS Tamás (1985b): *Az első szerelemérzés*. In: Uő.: *A fénix szárnya alatt*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 195–196
- KISS Tamás (1969): *Csokonai Vitéz Mihály: A reményhez*. In: Uő.: *A lírai mű megközelítése*. Tankönyvkiadó, Bp., 27–40.
- KOMLÓS Aladár (1977): *A kritika*. In: Uő.: *Kritikus számadás*. Szépirodalmi, Bp., 182.
- KONDOR Péter János (2023): *Mindent magyar hófokra emelt*. (Interjú Thimár Attila irodalomtörténésszel Csokonai pályáivének, életművének és műveltségének összefüggéseiről.) *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 5–10.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1922): *Csokonai. Nyugat*, 1922/23. sz.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1922-6CF8B/1922-23-szam-5FBD8C/figyelo-2BC28C/kosztolanyi-dezso-csokonai-2CC28C/> (2024. 01. 16.)
- KÖLCSEY Ferenc *Összes művei* (KFÖM) 1–3. (Szerkesztette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette: SZAUDER Józsefné és SZAUDER József.)
<https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/index.htm> (2021. 07. 20.)

- NÁDASDY Ádám (1998): A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentés- és használat-története. *Replika*, 1998/június, 33–40.
<http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-728/replika/30/TPUBL-A-728.pdf> (2018. 09. 11)
- OLÁH Gábor (1928): Csokonai. *Irodalomtudományi Közlemények*, 38. évf., 1928/3–4. sz., 182–206.
https://epa.oszk.hu/00000/00001/00425/pdf/ITK_EPA00001_1928_03-04_182-206.pdf (2024. 01. 26.)
- PATAKY Adrienn (2023): Megteremti a modern értelemben vett szerelmi lírát. (Beszélgetés Hansági Ágnes irodalomtörténésszel Csokonai költészetéről, európai tájékozódásáról és a költő hazai irodalomtörténetre gyakorolt hatásáról.) *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4., 65–70.
- PINTÉR JENŐ (1936 [2001]): *Kölcsey Ferenc, prózaíró*. In: Uő.: *A magyar irodalom története II. A XIX. század első harmada*. [Black and White Kiadó, Nyíregyháza, 95–101.]
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/5-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-elso-harmadaban-15FC/kolcsey-ferenc-18FB/kolcsey-ferenc-prozai-munkai-1936/> (2024. 01. 12.)
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1974): Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészetfelfogásában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78. évf., 1974/6. sz., 670–687.
https://szegedy-maszak.hu/wp-content/uploads/2022/05/Fejlodesi_szakaszok_Kolcsey_vilagszemleleteben.pdf (2024. 01. 12.)
- SZERB Antal (1935): *Magyar irodalomtörténet*. (Második, átdolgozott kiadás.) Révai, Bp.
- SZILÁGYI Márton (2014): *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*. Ráció, Bp.

*Szilágyi Imre 2014-es rézkarcai
a Debreceni Református Kollégium Csokonai-szobájában*

*Fent: Csokonai és Kazinczy;
lent: Csokonai készíti lelkét a túlvilágra*

GYÓRI L. JÁNOS

„Debreceniség” és egyetemesség Csokonai Vitéz Mihály életművében¹

Megtisztelő, egyben nyomasztó feladat is a Debreceni Református Kollégium Oratóriumában Csokonai Vitéz Mihály születésének 250. évfordulóján megszólalni. Ott gyülekeztünk ma egybe ugyanis, ahol az 1802-ben leégett régi kollégiumi épületben a nagy auditorium elhelyezkedett, amelyben Csokonai 1795. június 15-én elhíresült búcsúbeszédét az esti könyörgést követően elmondta. Nagy felelősség tehát itt állni és a Kollégium nevében emlékezni.

Ugyanakkor nagy kiváltság is mindannyiunk számára, hogy az idén már harmadjára gyűlhetünk össze a Kollégiumban az irodalom hívására, hiszen – ha kissé más összetételben is, de – januárban együtt emlékezhattünk a *Himnusz* keletkezésének és Petőfi Sándor születésének 200. évfordulójára is. Mai előadásom tehát egy évfordulóban gazdag esztendő lezárása is, annak címét ezért úgy igyekeztem pontosítani, hogy abban debreceni polgárként, magyarként és keresztyén emberként valamennyien érintettek legyünk.

Csokonai Vitéz Mihály Debrecen leghíresebb költője. Itt született 250 esztendővel ezelőtt, borbély-sebész édesapja, Csokonai József a város megbecsült polgára, édesanyja, Diószegi Sára régi debreceni polgárcsalád sarja volt. 15 évet töltött a Református Kollégium kötelékében, imponáló műveltséget és gazdag nyelvismeretet szerezve (hat nyelven olvasott). Érzékeny lelkialkata és felvilágosult szellemisége révén azonban összeütközött iskolájával, s emiatt alakja köré már életében legendák szövődtek. 1805-ben váratlanul bekövetkezett halála után pedig a mellőzött művész-zseni jelképévé vált.

Csokonait ambivalens kapcsolat fűzte szülővárosához. Tehetségét családi és iskolai környezete már gyermekkorában felismerte és támogatta. Különö-

¹ Elhangzott a Debreceni Református Kollégium Oratóriumában a Kollégium tagintézményeinek éves közgyűlésén, 2023. november 16-án.

sen édesanyja és kollégiumi préceptorai serénykedtek ebben, magasabbra vágyó költői lelke azonban szűknek érezte e kis hazát, és szinte maga kényserítette ki kollégiumi eltávolítását. Erre két iskolai perének színpadias elemei is utalnak. A kollégiumi felsőbb tanulók sorába lépve, 1788-ban aláírásával, évszázados hagyományt követve, alávetette magát iskolája törvényeinek, s bár 1794 decemberében folyó első perét követően még maga is a megbékélésre hajlott, a következő év tavaszán az iskolai törvények szinte minden lényeges pontját látványosan megszegte. Ünnepi legációjából nem tért időben vissza, a rá bízott pénzzel nem számolt el, majd a kötelező diákviseletet, a tógát levetve, polgári öltözetben jelent meg a városban, kollégiumi búcsúbeszédét az előírásokkal ellenkezve, előzetes bejelentés nélkül, és nem latinul, hanem magyarul mondta el. Végül az iskolai törvényszék utolsó idézésének már nem is tett eleget, s így a szédesz, amely nagyobbreszt saját diáktársaiból állt, távollétében mondta ki fölötte a szigorú ítéletet, hogy a Kollégiumba többé be nem léphet, és diáktársai vele kapcsolatot nem tarthatnak. Ekkorra korábbi városi és egyházi pártfogói is kihátráltak mögüle, a távozni szándékozót már vélhetően nem kívánták visszatartani. A költő kicsapatásáról *A macskák szerdája* (1986) címmel drámát író Szabó Magda úgy látja, hogy Csokonai Bécs politikai mesterkedésének és egyik diáktársa költői féltékenységének áldozata lett; mások úgy vélik, érzékeny lelkialkata, nyughatatlan természete okozta a Kollégiummal való szakítását; megint mások inkább felvilágosult szellemében keresik az összeütközés csiráit. Mindenesetre beszédes, hogy távozása után pár hónappal Sárospatakról egyik barátjának azt írta, hogy ahhoz a helyhez képest, ahol most él, „*Debrecen egy egész London*”, azaz a távolság és a múló idő nagyon gyorsan árnyalta lelkében a Debrecenről alkotott képet. Ötésztendei zarándoklat után 1800 elején szülővárosába tért vissza kéziratait rendezgetni, alkotni és végleg megpihenni.

Tipikus magyar művészsors a Csokonaié. Zseniális tehetségű költő, magánélete azonban sikertelen. Egyetlen célja, hogy költő legyen, de ehhez nem hogy Debrecenben, de az egész hazában sem adottak a feltételek. „*Az is boldog, aki poétává lesz Magyarországon*” – fogalmazza meg felismerését *Tempeffői* címmel 1793-ban még diákként írt drámájában. Később folyamatosan keres, de alig talál mecénásokat; igazi kenyérkereső állása (az 1799-es csurgói néhány hónapot leszámítva) nincsen, serényen dolgozik írásai sajtó alá rendezésén, de műveinek nagyobbik részét nyomtatásban nem láthatja; szerel-

mében is boldogtalan, Lillája egzisztenciális okok miatt máshoz megy férjhez. Debreceni házuk, amelyben özvegy édesanyjával él, 1802-ben tűzvész martalékává válik, s ezt követően egzisztenciális gondokkal is küszködik. Végül a kor népbetegsége, a tüdőbaj végez vele, krisztusi korban, 32 évesen. Mindaz, amiről magyar költőként álmodik, egy emberöltővel később elsőként Petőfinek adatik meg, aki tudatosan Csokonai tragikus sorsának tanulságaiból is merítve építi saját imázsát.

És mindezek ellenére sikertörténet is a Csokonaié, irodalomtörténeti szempontból nézve legalábbis. Ő az első modern értelemben vett költőnk, akinek szemlélete már összhangban van az európai líráéval. A Debreceni Kollégium könyvtárában a nagy ókori klasszikusok (Homérosz, Vergilius, Anakreon) mellett a kortárs európai irodalom legjavát is olvashatja. Furcsa kettősség ez: a Kollégium, amelynek a reformációs hagyományban gyökerező, ekkor még erősen szertartásos életgyakorlatával Csokonai tudatosan szakítani kíván, európai műveltségű professzorai és kiváló könyvtára révén szellemi értelemben ablakot nyit számára a 19. században kiteljesedő kozmopolitizmus, individualizmus és liberalizmus irányába. Már a Kollégium felsőbb tanulójaként világi témák széles skáláját szólaltatja meg költeményeiben: szerelemről, természetéről, filozófiai eszmékről versel; bátran keres vigaszt a humorban és a szatírában, de elsőik között vállalja a helyi (esetében debreceni) értékekből táplálkozó népiességet is. Ezzel a későbbi magyar költészet egyik jelentős vonulatának megteremtőjévé válik, Petőfi Sándor és Arany János elődjévé. Csokonai az első virtuóz nyelvűművészünk, aki teljes biztonsággal uralja anyanyelvét: szókincse meghökkentően gazdag és árnyalt, bravúros nyelvi leleményei utánozhatatlanok, forma- és ritmusérzéke tökéletes. A nyelvújító Kazinczy tudományos alapossággal és vasszigorral igyekszik pallérozni nyelvünket a 19. század első negyedében, Csokonai, időben őt némileg megelőzve, ösztönösen és játékos kedvvel teszi ugyanezt. *„A hatalmas szerelemnek / megemésztő tüze bánt, / Te lehetsz írja sebemnek, / gyönyörű kis tulipánt. / Szemeid szép ragyogása / eleven hajnali tűz; / Ajakid harmatozása sok ezer gondot elűz...”* – idézhetjük ide az iskolai tanulmányainkból jól ismert sorokat, hogy érzékeltesük, kortársainak költői nyelve az övéhez képest mennyire dagályos, érzélgős, kiszikkadt vagy – Csokonai szóhasználatát idézve – „csikorgó”.

Csokonai azonban nemcsak művészi, hanem pedagógiai értelemben is iskolateremtő személyiség. Debreceni és csurgói diákjai rajonganak költé-

szettani óráiért; kortársak emlékezései szerint az idősebbek, akik már túljutottak ezen a stúdiumon, titokban, áruhában látogatják óráit. Már életében, de még inkább a halálát követő évtizedekben iskolai kéziratos másolatokban terjednek versei; Lilla-dalait, ódáit a reményről, a tihanyi echóról vagy a csikóbőrös kulacsról a 19. század derekától népdalként éneklük szülővárosában, majd szerte az országban.

A kollégiumi emlékezet hozzá köti a diákönképzőkör debreceni hagyományának megteremtését is. Úgy tudjuk, hogy 1790 körül hozta létre a kört diáktársaival, aminek emlékét 1867-ben egy kollégiumi diákújság így idézi föl: „... alapját a lánglelkű Csokonai Vitéz Mihály vetette meg, azon néhány lelkes ifjával, kikkel ő társaságba lépve, közös költségen néhány »irodalmi lapot« s több, részint idegen, részint magyar könyvet szereznek, melyeket sorban elolvassván, nézeteiket, észrevételeiket egymással közölték.”² Csokonai azonban nem előzmények nélkül teremti meg a következő két évszázad hazai oktatását megtermékenyítő önképzés gyakorlatát. A Kollégiumban a reformáció örökségeként évszázadokon át élő disputációs hagyományt, mai szóhasználat szerint: vitakultúrát, amely még a valamikori hitvitákban gyökerezett, és a demokratikus alapon szerveződő kiscsoportos, szobányi méretű kollégiumi tanulókörök, a kollációk ekkor még elevenen élő gyakorlatát tölti meg új, elsősorban irodalmi tartalommal. Olyan gyakorlatot teremt ezzel Debrecenben, s a Kollégium kiterjedt partikuláris iskolai kapcsolatai révén tulajdonképpen országosan, amiről Németh László másfél évszázaddal később így vélekedik: „Itt igazán munkaiskolában vagy, ahol csak alkotva tanulhatsz. Anyagotok is ott kezdődik, ahol az iskolai tananyag bezárul... Az önképzőkör az iskolai élet nagy közös aulája, ahol a terhét hordó, érdeklődő, kutató diák önálló szellemmé egyenesedik.”³

De Csokonai az első kultuszteremtő költőnk is. Ahogy láttuk, diákjai már életében is példaként tekintenek rá. 1836-ban felállított síremléke természetes módon válik majd a 19. század folyamán zarándokhelyyé, nemcsak debreceniek, hanem a várost felkereső, szellemileg igényes utazók számára is. Kölcsey Ferenc kollégiumi diákként Csokonai temetésén pillantja meg először későbbi mesterét, Kazinczy Ferencet, 1805 januárjában. Arany János Bolond

² *Heti Közlöny*, 1867. március 31.

³ NÉMETH László (1968): *Az önképzőkör mai feladatai*. In: Uő.: *Kiadatlan tanulmányok I.*, Bp., 642.

Istókja a Kollégium Nagykönyvtárában Ferenczi István híres Csokonai márvány mellszobrát szemlélve, maga is megpróbálja kifaragni a költő arcvonásait, igaz, hogy kissé paraszti módon, egy szarudarabból, saját bicskájával. Petőfi Sándor első debreceni látogatása alkalmával a város határában a költő ércpiramisa előtt is tiszteleg, majd következő látogatásakor annak az olvasókörnek a tagjaival találkozik, amelynek elődjét egy emberöltővel korábban Csokonai alapította. Nyilas Misi is a Csokonai-hagyomány szellemében dédelget sebzett gyermeki lelke mélyén költői álmokat. A Móricz-regényben a Csokonai-per elemei, félreismerhetetlen áthallásokkal, a félhomályos vádakon, a tisztázatlan pénzügyeken, az ítéletet hirdető iskolai törvényszék tagjainak rideg magatartásán és a kisdíáknak a karcertől való félelmén át az udvari csengő kicsapást jelző hangjáig terjednek. Szabó Magda is meghatározó emlékként idézi föl saját debreceni Csokonai-élményét: „Már gyermekkoromban is szerettem kijárni Csokonaihoz, kedves sétacélunk volt, később magamban is kimentem hozzá [...] Sok mindent megtanultam e síremlék közelében, a Kollégium előtt felállított szobra mellett is, és az évente a születése napján, november 17-én [...] megtartott kollégiumi ünnepségen [...] esztendőről esztendőre ott ültem a Kollégium dísztermében az emlékünnepeken, s hallgattam, ahogy a Kántus rákezd a *Remény*-re, szállt a hang, ma is hallom, *Földiekkel játszó égi tünemény*, mint egy halottengesztelő liturgia papi kórusa, s gyermekmagam elborzadt a kortárs felelősségén.”⁴

Végül rendkívül tanulságos Ady Endre esete a debreceni Csokonai-hagyománnyal, aki 1911-ben a *Nyugat* irodalmi matinéján szerepel Debrecenben. A rendezvény másnapján a fővárosi íróvendégek a Kollégium Nagykönyvtárába látogatnak, és megtekintik Csokonai relikviáit is. Ady kéri, olvassanak föl neki a költő híres búcsúbeszédéből. Későbbi visszaemlékezése szerint a *Nyugat* főszerkesztője, Ignótus, a muzeális értékeket látva ezt találja mondani: „Nem az a baj, hogy Debrecen kulturálatlan hely [...] van múltas kultúrája, s e kultúra reménytelen az igazi kultúra számára.”⁵ Ady erre közvetlenül nem reagál, néhány nappal később viszont megjelenti a *Nyugatban Vitéz Mihály*

⁴ SZABÓ Magda (1987): *Záró-vizsga*. Református Zsinati Iroda, Bp., 224–225.

⁵ ADY Endre: *Szegény magyarok. Szegény Oláh Gábor*. In: *Ady és Debrecen*. [Az anyagot összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: SZABÓ Sándor Géza.] Megyei Könyvtár, Debrecen, 1977, 129.

ébredése című költeményét. Az egykori debreceni diák, Csokonai ekkor már valóban porosodó helyi kultuszával szembesülve, mozgósító erejű költeményt alkot. Ilyen gyors és ösztönös reagálásra azonban, amely a helyi értékeket az egyetemes kultúra részeként, éltető forrásaként kezeli, csak az képes, aki gyermekkorában beleszületett valamilyen szerves kultuszba, amelyet később iskolája fölerősített benne. Ebben áll a Debreceni Kollégiumnak, mint kultuszképző és -őrző intézménynek, a mindenkori felelőssége.

A várostól és Kollégiumától elrugaskodni vágyó Csokonai tehát ízig-vérig debreceni költő is. Nemcsak innen indul költői pályája, de ide is tér vissza. A Csokonai-síremlék felállítása körül a 19. század elején fellángoló és Árkádia-pörként elhíresült vita nyomán a „debreceniség”-nek kultúrtörténetünkben máig negatív kicsengése van. A város szellemét közelebbről nem ismerők vagy szándékosan félreértők Kazinczy Ferenc igaztalan kritikája óta a maradiság, a vaskalaposság szinonimájaként emlegetik, s közben nem gondolnak arra, hogy az már önmagában is kiváltság, ha egy település arculata nyelvi értelemben is önállósodik. Ki hallott már soproniságról, szegediségről vagy veszprémiségről, miközben a debreceniség vitatott volta ellenére mégiscsak fogalomná vált?!

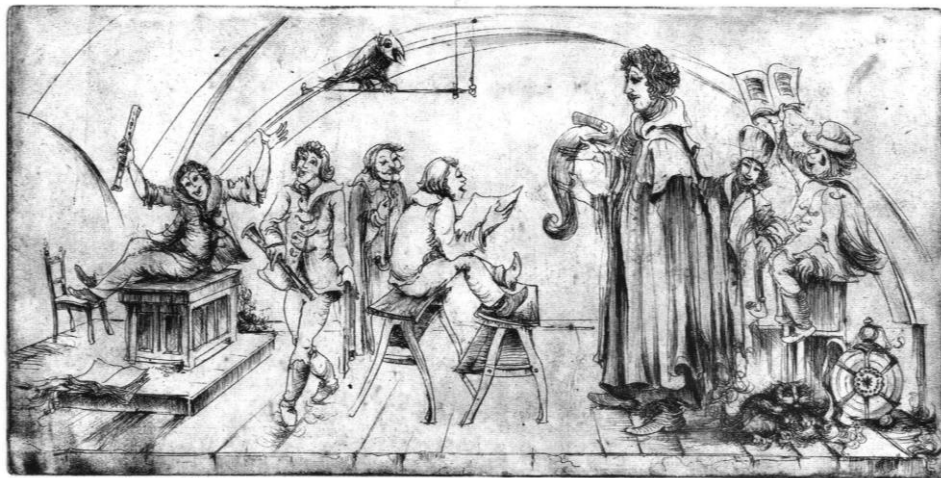
S hogy mi a debreceniség valódi tartalma? A valamikor mezőgazdaságból, állattartásból élő, azok termékeit feldolgozó, puritán életvitelt folytató, zárt céhekbe tömörülő debreceni cívis-polgár zárkózottságában Kazinczy a fenti vitában a polgárosodással lépést tartani nem tudó maradiságot, a progresszióval való szembenállást lát, miközben a debreceniség legalább annyira történelmi tapasztalatokból származó megfontoltság, önérzet, elmélyültség, értékőrzés, hűség és hosszan sorolhatnánk azokat a polgári erényeket, amelyek minden lázadása ellenére Csokonai gondolkodását is jellemzik. A debreceniség fogalma egyszerre jelenti tehát az érték- és hagyományőrzést, ami valóban könnyen porossá válhat, de a megújulásra való készséget is. Beszédesen fejezi ki mindezt Debrecen város címerében a keresztyénség legegyetemesebb jelképe, a bárány, és a saját hamvaiból időről időre újjá éledő mitológus főnix együttes jelenléte.

A Csokonai körüli perek lezárásához és a régi sebek gyógyításához a mostani kerek évforduló is hozzájárulhat. Még akkor is, ha Petőfivel szemben Csokonai emlékét idén nem övezi országos ünneplés, pedig az ő esete mutatja, hogy egy kisebb közösség helyi értékei és az egyetemesség nem egymást

kizáró tényezők. Előbbi ugyanis – mint cseppben a tenger – utóbbinak helyi leképeződése, s ezek a Debrecenben nemcsak akkor, hanem még ma is testközelből megélhető „természet” törvényei szerint egymást tápláló tényezők. *„Óh, áldott természet, / óh csak te vagy nekem / Az a tetőled nyert birtokom s vidékem, / Melynek én örökös földesura lettem, / Mihelyt teáltalad embernek születtem.”* – olvassuk debreceni diákéveiben írott költeményében. A természetre mint egyetemes menedékre utaló sorok vélhetően a debreceni Nagyerdőn diákjával botanizálás ürügyén sétálgató diákélményeiből sarjadnak. S vajon kívánható-e mai „zöldülő” világunk számára ennél aktuálisabb üzenet?

És végül a legfájóbb napi aktualitásokra tekintve, befejezésül hadd idézzem emlékezetünkbe Németh László esetét, aki a második világháború előestéjén, miután a Debrecen közeli Bocskai kertbe költözött, író társaival, nemzeti önvédelmi reflexiótól vezérelve, a várost metaforikusan „sziget-Debrecen”-nek tekintette, amely a felfordult világban menedéket nyújthat a szellem embereinek. Hadd fordítsam meg most ezt a képet: Debrecen szellemi értelemben legalább annyira tengerszem, mint sziget, amelyről úgy tartják, hogy fenn, a hegy tetején is titokzatos kapcsolatot tart a tengerek egyetemesebb, mély vizeivel. Amikor Csokonai hátat fordít Debrecennek és Kollégiumának, egy kis szigetről rugaszkodik el, hogy megmerítkezzen az élet óceánjában. S amikor néhány év múlva visszatér ifjúkora szigetére, fájdalmas élettapasztalatai birtokában egy tengerszemnyi óceánt hoz magával. A vonzás és taszítás e kettősségéből táplálkozik egyik legismertebb kései verse, *A Reményhez*. A kor rokkoló életérzése, amely bővelkedik a miniatűr részletek bravúros megragadásában, nyelvi értelemben is tálcán kínálja számára egy örök emberi életérzésnek a világ részleteiben történő megragadását: *„Kertem nárcisokkal végig ültetéd, / Csörgő patakokkal fáim éltetéd; / Rám ezer virággal szórtad a tavaszt, / S égi boldogsággal fűszerezted azt... // Jaj, de friss rózsáim elhervadtanak, / Forrásim, zöld fáim kiszáradtanak, / Tavaszom, vígságom téli búra vált, / Régi jó világom méltatlanra szállt.”*

Büszkék lehetünk arra, hogy a magyar irodalom első nagy lázadóját, magyar nyelvünk zseniális művelőjét, Debrecen és Kollégiuma küldte szellemi életünk harcmezéjére. De ne felejtjük el, hogy ez az örökség egyúttal kötelességet is ró ránk. Kívánom, hogy a mostani évforduló erősítsen meg bennünket önismeretünkben, hogy ezáltal közelebb kerülhessünk az emberi élet egyetemes, Csokonai által is kutatott igazságaihoz.

*Szilágyi Imre 2014-es rézkarcai
a Debreceni Református Kollégium Csokonai-szobájában*

*Fent: Szabadfoglalkozás az osztályteremben;
lent: Csokonai búcsúbeszéde*

VITÉZ FERENC

Az emlékezés konkrét és virtuális helyei

*Csokonai Vitéz Mihály alakjának, életművének és emlékezetének
képzőművészeti reprezentációi¹*

Az előadás alcímét magyarázó kiegészítésként beszélni kell a (képzőművészeti) reprezentáció értelmezéséről, mely során Waldenfels négy alapjelentést különböztetett meg (Waldenfels 2004, 92–96). A szimbolikus és vizuális antropológia a fogalmat a vonatkoztatás, megjelenítés, ábrázolás és helyettesítés értelemben használja.

A reprezentáció képzetként (mentális aktusként, állapotként) arra az éppén megszülető tárgyra vonatkozik, mely szimbólumként egy másik dolgot vagy tárgyat idéz föl, egy olyan valakire vagy valamire utal, aki (vagy ami) időben és térben már nincs jelen, így megjelenítjük (vö.: Waldenfels 2004, 94). Ebben az értelemben a szimbólumtárgy (szobor vagy festmény) „helyettesíti” azt a személyt, akire a „kép” segítségével emlékezünk, illetve azt a művet, amelyet ily módon (a „képzet” révén) egyúttal értelmezünk is. A helyettesítés azt a folyamatot reprezentálja, ahogyan ez fölveszi *amannak* a jelentését, hasonlóan a rítusokhoz, mert alkalmas arra, hogy az eredeti történetet a felidézéssel újra is „játsszuk”. Ábrázolásként a reprezentáció lehet a közvetlen tapasztalat eredménye, és létrejöhet a mediális (közvetített, értelmezett) tapasztalat útján is. Egyik sem az „eredetit” adja vissza, mert a reprezentáló attitűdje maga is részt vesz a tapasztalat alakításában – a mediális jelenléttel a közvetítő közeg módosíthatja az eredeti fizikai jelentést (jelenlétet). A dokumentum alkalmas az abban foglalt tartalom fizikai kihelyezésére, ám ha nagyobb szerepet kap a fantázia (és személyesség), úgy nem az „eredeti” képi reprezentációjáról beszélünk, hanem a művész hagyományhoz való

¹ A DRHE Szenior Akadémiája 2023. őszi félévének szeptember 28-i alkalmán elhangzott – és a Csokonai 250 sorozatot bevezető – előadás szerkesztett és kiegészített változata.

viszonyának megfogalmazásáról. A mediális reprezentáció tapasztalásként így szintén alakítja a művésztől és művéről kialakított képet.

Az előadásnak nem célja a Csokonai-ábrázolások és illusztrációk áttekintése, a kiterjedt nagyságú anyag miatt a képzőművészeti reprezentációk körét elsősorban a helyi emlékezetre, debreceni alkotói és tárgyi vonatkozásokra korlátozzuk. S ez is csak válogatás és visszatekintés – a 250. évforduló inspirálta művek nélkül –, nem kerül így a szemlénkbe új alkotás a Kölcsey Központ vagy a Debreceni Képzőművész Céh kiállításainak anyagából (utóbbit „*S végre mivé leszel*” címmel hirdették és rendezték meg *Az ember, a poézis első tárgya* című, 1801-ben keletkezett Csokonai-versből idézve).

Az ábrázolás tárgya lehet a költő alakja, élete, életének egy fordulópontja, a környezete vagy egy műve (utóbbi az illusztrációk körébe tartozik, mely egyúttal reflexióként, művészi önreprezentációként is értelmezhető). Sokféle az emlékezet helye is. Lehet konkrét (emlékhely, emlékmű, köz- és beltéri mű); és lehet virtuális (ami maga a személyes és/vagy közösségi, jelenné vált múlt). Az emlékezés nem választható el az identitástól és a kulturális folytonosságtól, tehát egy egyén vagy közösség múlthoz való viszonya a mindenkori önmeghatározás és a hagyományteremtés egymásra hatásában is vizsgálható. Ezeknek az összefüggésrendszerét Assmann „konnectív struktúrának” nevezi, mely társadalmi és idődimenzióban (horizontálisan és vertikálisan) egyaránt kifejti összefűző és elkötelező hatását. A kultúra konnectív struktúrája (az emlékezés, az identitás és a folytonosság) nemcsak összekapcsolja a múltat a jelennel, de „egy másik idő képeit és történeteit is magába zárja, így kelt reményeket és alapít emlékeket” (Assmann 2004, 16).

Az emlékezet összekapcsolódik a képzelettel (s a magunkról alkotott elképzelésekkel), normatív és narratív (utasítói és elbeszélői) aspektusai a hovatarozás (identitás) érzését erősítik föl. Úgy lesz valamilyen közös elem az önelképzelésekben is, ha a múlttól hasonló normatív és narratív keretek között gondolkodunk. A struktúra elemeinek mintákba kell rendeződniük, ennek módszere az ismétlés, s az így megalkotott jelek maguk is alkalmasak arra, hogy azonosítsák a közös kultúra mozzanatait. Az ismétlés a rítusok egyik fő szervezője, s így a bizonyos szertartásrendet követő emlékezés rituális cselekvésként is fölfogható. Assmann megállapítása szerint a rítus az ismétlés és megjelenítés kettősségét mutatja: „minél szigorúbban követi a rögzített rendet, annál erősebb az ismétlés, illetve minél nagyobb szabadsá-

got ad, úgy kerül mind jobban előtérbe a megjelenítés aspektusa (Assmann 2004, 17). A modell azt volt hivatott tükrözni, ahogyan az írásbeliséggel (a hagyományok írásba foglalásával) a hangsúly az ismétlésről a megjelenítésre tevődik át, s ez az új konnektív struktúra már nem az utánpótlás és megőrzésen, hanem az emlékezésen és értelmezésen alapul, tehát a liturgia szerepét a hermeneutika veszi át. Az emlékezésfolyamat tárgyiasulása a textuális koherencia mintájára történik meg, így jönnek létre az emlékezés helyek.

A művészi emlékezésformák többféleképp csoportosíthatók. Keserü Katalin megismerő (érzékeny), autonóm művészi, mágikus és meditatív emlékezésről beszél, ám a műalkotásnak lehet emlékezetet őrző és emlékezést serkentő funkciója is (Keserü 1998, 31–82). Pernecky Géza kulturális reflexekről szól, ahol egy viselkedésforma lehet eklektikus és stílustalan, nosztalgikus, marginális, apokaliptikus vagy hedonisztikus és apolitikus; vallásosan transzcendens, beavatott hermetikus vagy ritualizált kommunikációra épülő „network jellegű” (Pernecky 2006, 46–47). Nem zárja ki egyik a másikat, mert mind az idő tranzitív szemléletét feltételezi, időbeli és térbeli át- és bejárhatóságot teremt. Egy jeles személy és/vagy esemény emlékezés helyére emlék-jel mutat, ami lehet emlékmű vagy műemlék (köztéri Csokonai-szobor vagy a költő lakóháza, iskolája), lehet viszont „hordozható” is (festmény, illusztráció, könyv, emléktárgy). S itt szóba kerül az illusztráció és a konstrukció közötti viszony is: a kép *valami helyett* – az emlékezet meghosszabbításaként – vagy *valamiként* jelenik-e meg.

Elevenítsük föl röviden az emlékezésformákat! A *megismerő emlékezés*ben a művész jelszerű formákkal, antropomorf tereket létrehozva jeleníti meg a lényegi, ám tudatalatti mozzanatokot. Alkotás és térképzés összekapcsolódik a gondolkodással, a jelrendszer nem rekonstrukció, hanem önmeghatározás, a jel ikonikus egyszerűségében felvillanó gesztus a belső gazdagság és az emberit háttérbe helyező közeg (és elmúló idő) ellentmondásait sűríti. A megismerő emlékező az önmegismerést is kimondatlan céljai közé sorolja, és saját identitásalkotását teszi hozzá az interpretációhoz.

Az *autonóm művészi emlékezés* természetes élményként tünteti föl a nem mindennapi tapasztalatot: beépülhet a műbe az absztrakt gesztus, s kilépve a műből, a közel és távol fogalmait szünteti meg. A képzőművészeti idézet-technika hivatkozik a kontextusra, ám az ilyen mű gyakran a hagyomány-idézetek kusza hálójába lesz.

A *mágikus emlékezés* elsősorban rituális tereket konstruál, imitálva a primitív vagy prehisztorikus formákat, vagy az egzotikum révén (például a japonizmus esetében) a mű célja már nemcsak a lehetséges emlékezés, de az ős-emlékezet vágya, ember és univerzum egységének megtalálása. A metafizikai réteg jelenléte az esztétikumra csupán azzal hat, hogy emennek is a harmónia érzékelése és érzékeltetése a célja.

A *meditatív emlékezés* paradoxon, mert a felejtésre épül. Felbontja a stabil tér- és időviszonyokat, a kép és a néző nemcsak nézi egymást, de egy közös tér koordinátái lesznek, az emlékezet fokozatosan feloldódik abban a spirituális folyamatban, melyben a mű és a befogadó megtapasztalja a végtelen misztikus élményét. A külső kép egyben belső kép is – utóbbi nem konkrét helyre utal, mégis tárgyiasítja a helyet.

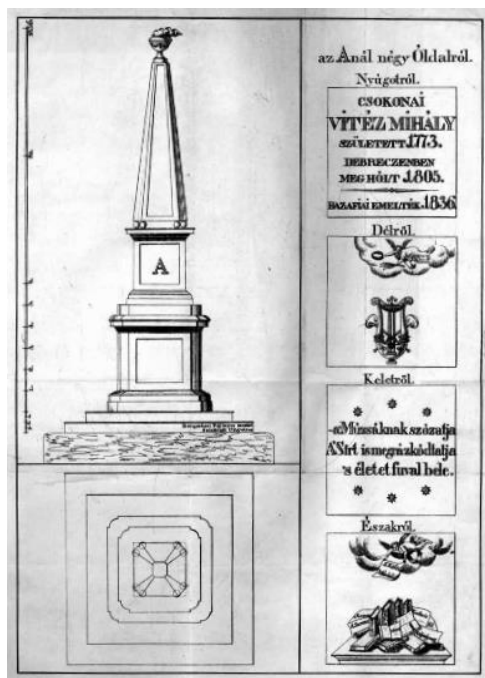
Jacques Roubaud szerint az Emlékezés két tartóoszlopa a Kép (az Idea) és a Hely, a kép rögzített támasztéka (Roubaud 1998). Létrehozhatunk képzeletbeli, természetes és mesterséges helyeket, ám az emlékezés helyét emlékejelekkel kell megkülönböztetni más helyektől. A hely ismerve a belakhatóság, így egyetlen kis képhelybe sűrűsödik az emlék, szimbólumaként az egyirányúan megélt időnek (történelemnek), s lázadva egyúttal az idő eme természetes folyása ellen, az emlékezés az időben való részvételt visszafelé is lehetővé teszi. A megismerő, autonóm művészi, a mágikus-rituális és meditatív emlékezés fogalma szükségszerűen egészül ki a *tranzitív emlékezéssel*, a nosztalgikus és apokaliptikus, a transzcendens vagy hermetikus jegyek és emlékezésreflexek ötvözetével.

Hogy jobban érzékeljük a kétféle emlékezés hely (a monumentális köztéri és a miniatúr, személyes, szinte virtuális belső) közötti különbséget, idézzük föl Beregszászi Pál 1836-ös síremlékét és Fery Antal ex librisét, amit a költő születésének 200. évfordulójára, 1973-ban készített (*lásd a következő lapon*). Míg az ex libris apró mérete és könyvbe helyezése személyessé és intimmé teszi az emlékezést, a síremlék a kollektív emlékezésfolyamat fontos eleme, noha közös bennük, hogy mindkettő referenciális.

A könyvjegy a művész elképzeléseit és a megrendelő igényeit tükrözi, a címzett személyes Csokonai-képe találkozik a művészével. (A rengeteg lap közül mutatványként néhányat említve: Torró Vilmos más-más megrendelő számára 1983-ban a *Lilla*-verseket, 1990-ben a *Konstancinápolyt* „értelmezi”; Kertes-Kolman Jenő – a debreceni Nagy Dezsőnek készített – könyvjegyén a

portré nem a rézmetsző teológus barát, Eröss János által 1804-ben megformált ábrázolást követi, jobban hasonlít az Morelli Gusztáv 1890 körül készült fametszetéhez. Többrétű transzpozícióval dolgozott Szilágyi Imre a debreceni Kiss Tamás költőnek készült könyvjegyen: lapja Csokonai arcának felidézése nélkül is reprezentálja Csokonai hatását, illetve Kiss Tamás attitűdjét. A Nagytemplom képe tűnik elő a városháza árkádjá mögül, s Csokonai, Ady és Móricz neve olvasható itt, mindhárman meghatározó szerepet töltek be Kiss Tamás költői, irodalmári világpéne alakulásában.)

Beregszászi pedig – akarva vagy akaratlanul – visszautal a Csokonai sír felirata miatt kialakult Árkádia-pörre (1806–1807). Kazinczy az „Árkádiában élttem én is” feliratot javasolta, amit azért vetettek el a debreceniek, mert a kétféle jelentés („Marhalegelő” és „a Múzsák lakóhelye”) közül az elsőt vonatkoztatták magukra. Kazinczy érvelése szerint ez azt jelenti, hogy „Művész valék, s boldogul élttem a művészi szép élet szférájában”, s ezt az értelmezést erősítette meg aztán Beregszászi Pálnak a síremlékoszlop keleti oldalára vésett felirata: „A Múzsáknak szózatja a Sírt is megrázkódtatja 's életet fuval bele”.

Beregszászi Pál síremlékterve (balra)
és Fery Antal Csokonai-exlibrise

Csokonai és Kazinczy találkozásának elképzelt helyzetét Szilágyi Imre 2014-ben megörökítette a Debreceni Református Kollégium Csokonai-szobája számára készített rézkarcsorozatán is (*a reprodukciót lásd a 27. oldalon*). Egy padon ülve, a városon kívül, egy fa alatt, nyitott könyv fölött vitatnak meg valamit – azt már a nézőre bízva a művész, hogy miről beszélgethetnek. A nagyerdei asszociáció arra is utalhat, hogy épp a fűvészkönyv szinte versbe kívánckozó növényelnevezéseiről vitatkoznak...

Csokonai és Kazinczy viszonya nem volt felhőtlen, ám Fazekassal töretlen kapcsolatot ápolt. Szilágyi Imre egy másik, ugyanebből a 2014-es sorozatból származó rézkarcán azt látjuk, ahogyan ők ketten „fűvészkednek”.

Szilágyi Imre 2014-es rézkarca: Csokonai és Fazekas fűvészkedik

Fazekas több verset címzett Csokonaihoz. A barátja neve napjára írt köszöntőben – „Már a tarka mezők illatos asszonya / Udvarlásra magát nem piperézheti, / Minden cifra virágit / A nap szúze leszaggatá” – felidézi a nyelv és a természet játékos viszonyát, a gyönyörűséget szóalkotásaikban. A *Csokonai Vitéz Mihályhoz* című versben a filozófiai-gondolati mélységekre utal: „Mély hallgatás van a hideg ég alatt, / Már megfakult rét puszta barázdain / Haldoklik a Természet, a nagy / Munka után pihenésre készül.” Fazekas költeményt írt Csokonai halálára, fájdalmasan évődve – mintha csak beszélgetéseiket folytatnák: „Él-é a síron

túl vagy nem az emberi lélek? / Ezt a kérdések kérdését a mi Vitézünk / Fejtegeté; de mivel nem akadt nyitjára előlről, / Túlnanról akará még megvizsgálni. Azonnal / Kettényílt az örök titok kárpitja előtte... / Ő bément s széjjelnézett. Látoán a halandók / Gyenge világa elől elrejtett mennyei pompát, / Gondolatit szárnyára vevé a lelki dicsősség, / És ő még fül nem hallott szent angyali hangú / Énekek énekein kezdé dicsérni az élet / Felséges voltát, mely várja az emberi lelket. / Megtetszett kedves zengése az angyali karnak / S mennyei múzsának lelkét ottfogta. E halmot / Hamvai tisztelik, és gyönyörű munkái hazáját.”

Holló László Csokonai-ábrázolásai közül az 1939-es akvarellt (a *Csokonai a Nagyerdőn* című képet) mutatjuk be. Holló ezt megelőzően két, nagyerdei környezetbe helyezett egészalakos festményt készített, 1935-ben, halála 130. és 1938-ban, a Kollégium 400. évfordulójára. Az 1938-as kép a Déri Múzeum tulajdonában van, Holló kevés művészportréi egyike ez – rajta kívül csak Petőfit, Adyt és Bartókot idézte meg hasonlóan expresszív eszközökkel, nem a személyt magát, inkább az alkotó belső indulati világát vetítve ki. A vers-

író Csokonait az ihlet állapotában találjuk. A hangsúlyt arra helyezi a kép, hogy ez nemcsak a teremtés, hanem a szembesülés helyzete is. A buja környezetben felismerhető bár a Rousseau-i természeti ember ideája, titkaiban és erőiben a megismerésvágy átszellemültsége, illetve az emberi lélek küzdelmei reprezentálódnak.

*Csokonai a Nagyerdőn –
Holló László 1939-es akvarellje*

1938-ban készült Gáborjáni Szabó Kálmán monumentális, 14 négyzetméteres freskója. A *Csokonai a Nagyerdőn* markáns műve a Kollégium „képes történetének”, s az a diákjaival mulatozó-borozó költő toposzát teszi láthatóvá. A művész nagy kedvvel kezdett hozzá, „hiszen – mint írta – ez a téma volt talán az első, ami a Kollégium történetéből legjobban érdekelt. Itt még színesebben festhettem, mint az eddigi képeknél. A diákok, s maga Csokonai is színes parasztszövetből készült ruhát viseltek.” G. Szabó Botond kommentárja szerint Csokonai „rousseau-i ihletésű, nagyerdei sétákkal gazdagított nevelési gyakorlatát” mutatja be a kép, s az „némiképp a Jókai leírta Csittvári krónika (az *És mégis mozog a föld* c. regény nyitánya) hangulatát is képes megidézni”. Arany Lajos (2022) a fentiekén túl Barta János irodalomtörténész aforizmaszerűen sommás értékelését is idézi: „A fa olyan súlyos gyümölcsöt hozott, amelyet már nem volt képes elhordani”. A mű sajátos feszültsége abból fakad, hogy Gáborjáni Szabó kiváló érzékkel ötvözte a (például) Jankó János Déri Múzeumba került képét (*Csokonai a lakodalomban*) jellemző zsánert a római iskola stilizáltan expresszív, plasztikusan formált figuráival.

*Csokonai a Nagyerdőn –
Gáborjáni Szabó Kálmán
1938-as freskója a Debreceni
Református Kollégiumban*

A készülő előadás témáját megismerve, Lente István debreceni képzőművész anyai nagymamája, Herpay Katalin (1905–1979) iparművész munkáira hívta föl a figyelmemet. Herpay batik technikájú textileket készített, a megyei őszi tárlatok rendszeres résztvevője volt, alkotásai több közgyűjteményt gazdagítanak. A *Csokonai anyja* című textil a Tiszántúli Egyházkerület gyűjteményében van, kiváló állapotban – Csokonai anyját már a költő halála után mutatja be a kép, mely maga is az emlékezés mozzanatát örökíti meg így. A sírnál térdeplő gyászoló édesanya kezében Csokonai posztumusz kötete látható. Diószegi Sára 1810-ben halt meg, s bár a borítófelirat pusztán a költő nevének azonosítására (így az emlékezés helyzet rögzítésére) szolgál, a Csokonai és az édesanya halála közötti időszakban megjelent könyvek (az érzékeny dalok, az ódák és az alkalmi versek) szintén fölelevenítődnek általa.

A Déri Múzeum gyűjteményében két batik-selyemkép van: *A magánosság-hoz* (1798) című vershez készített illusztráció mellett a *Csokonai portréja* című, 1961-es alkotás, mely az emlékező montázs műfaji kívánalmainak felel meg.

Mágikus, meditatív és tranzitív az emlékezés. Bemutatja a kultuszter mellett a belső képet, utal az intertextusra (például a könyv), illetve az ismeretvágyra s annak korlátaira (a „kálvini” fölemelt ujj gesztusa szerint sok minden megismerhető, de a végső tudás Istennél van). A belső és a külső tér megkomponált egységet alkot: a függöny itt nem díszlet, s nem elválasztja a kertet a szobától, hanem összeköti; továbbá a Csokonai idejében leégett Kollégium félfelülnézeti képének időbeli távolsága az emlékezés intim terét is kiszélesíti.

*Herpay Katalin textilképei:
Csokonai anyja (balra, lent);
szemközt: Csokonai portréja*

Lente István művei közt is fölleljük a 2004-ben – a Grafikuművészek Ajtósi Dürer Egyesülete ösztönzésére – készített színes linómetszetet (*Rokokó variációk*). Az asszociációkat újrastrukturáló játék a mű részeként vizualizálja *A hajókázó ámor* című 1800-as rövid Csokonai-verset.

„Ámor egy narancshéjacskán / Fel s alá kormányozott. / S egy szívbe e kis vasmacs-kán / Kikötni szándékozott: / De a sors szelet indított, / Tengert, mindent rázúdított, / A kis vasmacska eltört, / S szegény Ámor hajót tört!” Az ábrázolás csak a hajó képzete s egy puttófigura révén követi a szövegjelentést, és bár „rokokó variációkról” van szó, a metszet inkább expresszív szimbolikus, illetve szinekdotikus áttételeket és kapcsolatokat tesz láthatóvá.

A Csokonai-reprezentációk látványos története magával az Emlékkertben 1871-ben felállított Izsó Miklós-szoborral kezdődött. Fülep Lajos művészet-történész írta erről: „Aki a Csokonai-szobrot látja, azt mondja rá: ez Csokonai, aki azonban a Kollégium könyvtárában lévő kis modellt megpillantja, önkénytelenül kiszalasztja a száján: ez az igazi! [...] ifjúságra termett, csak ifjúságra, nem illik hozzá a vastagodás, elnehezedés, öregedés [...] Csokonairól nem maradt hiteles képünk. De aki ezt a modellt látta, ezután már mindig ilyennek látja. Nem is tudok sehol még egy ilyen valószínű költő képet [...] Úgy áll ott lantjával, mint egy magyar Orpheus... várva, hogy széttépjék” (idézi: Sz. Kürti 1977, 29; ld. még: G. Szabó 2015, 57).

Izsó Miklós Ferenczy tanítványa volt – és ez az egyetlen megvalósult, jelentős köztéri műve, Debrecen városa megrendelésére. Hatott rá Ferenczy ábrázolása, aki soha nem látta a költőt, csak az Erős János által rajzolt portré Rómába került feldolgozása volt a birtokában. Az 1804-es rajzot 1816-ban, „pontozott modorban” metszette rézbe Friedrich John, az ugyanebben az évben *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkái* címmel Bécsben kiadott kétkötetes könyv belső címlapján is ez az ábrázolás szerepel.

Ferenczy 1818-ban készített portróját a református kollégium gyűjteménye őrzi, Meller Simon 1905-ös leírásában ez olvasható: „Csokonai márvány mellszobrán, mely most a debreczeni ev. ref. collegium könyvtárában van, harmadfél hónapig egyfolytában dolgozott Ferenczy, s ezen idő alatt nagyjából el is készítette. A költőt személyesen nem ismerte, valószínűleg soha sem látta [egy kis méretű metszetre volt utalva]. E munkáját Ferenczy megrendelés és minden határozott anyagi cél nélkül készíté. Tárnya választásában hazafi érzése vezette; s ez a magyar viseletnek a classicisáló fölfogás mellett való megtartásában is nyilvánul. Mint költészetünkben annyiszor, nála is a classicismus és a nemzeti fölfogás sajátos együttesét látjuk. [...] Ferenczy ezen első ránk maradt szoborműve határozott mintázó tehetségről, s a márvány megmunkálásában – az ismert előzmények után – meglepő ügyességről tanuskodik. Pontosan ragaszkodik mintaképének fő vonásaihoz, s mégis meglepően finom és élő egésznek alkot. Megtartja a ruházatot, a zsinóros dolmányt, a prémes szegélyű mentét s az e fölé vetett drapériát. [...] helyes művészi érzéssel elhagyja a nyakravalót; a fejet ezzel kiszabadítja börtönéből s a szabad nyak büszke alapjára építi. A fön megtartja a jellemző vonásokat, a hajlott nagy orrot, a magasan fekvő szemeket; ellenben a széles állat enyhíti és nemesebbre mintázza; a szemöldök fölrántott ívét lebecsátja és szelídebben vezeti; a túlalacsony homlokot emeli. A hasonlatosság megmarad, de az arcz eszményítve van, s a merev nézés helyébe költői tekintet lép. A sima, hátul a nyakat verő haj köré babékoszorú fonódik; e jelvényel mintegy újra kifejezi azt, a mit az arcz eszményítésével már elért. Az idealisált fő mindamelllett az élet teljességével hat.” (Meller 1905)

Az 1861 őszen alakult Emlékkert Társulat kezdeményezte, hogy a Nagytemplom és a Kollégium között nagyjaink szobrait állítsák föl. A Csokonai-szoborra a pénz lassan gyűlt (adományok, színi előadások, táncmultságok bevételeiből, noha az adományozó kedvet ösztönözte Csanak József és Várdi Szabó Lajos kétezer forintos alapítványa). Pákh Albert ajánlatára 1866-ban Izsó Miklóst kérték fel a munkára, és az ötnegyedes agyagminta 1867-ben elkészült (a gipszmodelltől eltérve, kissé zömökebb, idősebb férfinak ábrázolva a költőt). 1870 nyarán kész volt a köztéri mű végleges változata, a szobrot 1871. október 11-én avatták. Összesen 16 és fél ezer forintot, 65 aranyat, egy 20 frankos aranyat és érméket sikerült összegyűjteni. A gyűjtés a szobor felállítása után, 1871 végén zárult.

*Jobbra, fent: Izsó Miklós
Csokonai-szobra egy 1912-es képeslapon
(Forrás: Képcsarnok; Hungaricana)*

*Jobbra, lent: Izsó Miklós eredeti gipsz-
mintája és a róla készült bronzöntvény
(Debreceni Református Kollégium)*

Szilágyi Imre rézkarcai mellett Burai István újragondolt színes ólomüveg mozaikja szintén 2014-ben került a Csokonai-szobába Arany Lajos írja a mozaikról: „A kompozíció, igazodva a Burai-életmű egyik kulcs gondolatához, érzékletesen fejezi ki, jeleníti meg az ember szeretetóhaját, folyamatos kommunikációvágyat, társas lény voltát” (Arany 2022). Az eredeti mű megrongálódott a második világháborús debreceni bombázás következtében, ezt pótolta Burai (a *Csokonai és diáktársai* című kompozíció a folyóirat hátsó borítóján látható).

A *titokzatos* és a *költő* Csokonairól, a *társasági* és a *hétköznapi* emberről ad vázlatot Lakner Lajos (2023), e négy tényező köré szervezve a kultuszképződés folyamatának bemutatását. Jellemzően egyéni emlékekből tevődött össze Csokonai közösségi emlékezete, noha már a személyes emlékezőket is közösséggé formálta az azonos műveltségi és a költővel kapcsolatos élménykör. Az utókori emlékképzetek nagyrészt ezekből indulnak ki, de minden következő korszak hozzáteszi a maga értelmezését. Különösen így van ez a képzőművészeti reprezentációknál. A „titokzatos Csokonai” képzetéhez egyszerre kínált adalékokat a költő képzeletvilága és életfelfogása, valamint alakjának anekdotákban vagy legendákban való továbbélése. Ezekben közös pont az, hogy költőváltából adóan „nem evilági embernek” tartották, hanem a poeta „nem e földi világban élő” toposzával ruházták fel. Ki kell emelni „azt az emlékképet is, ami a költő hallatlan beleélő képességéről tanúskodik, ami szintén a reális helyzetből történő kiszakadás egyik formája” (Lakner 2023, 114). Gyakori reakció volt, hogy ezekkel a közösségben rögzült emlékképekkel szembesítették a költőről készült szoboralkotásokat is.

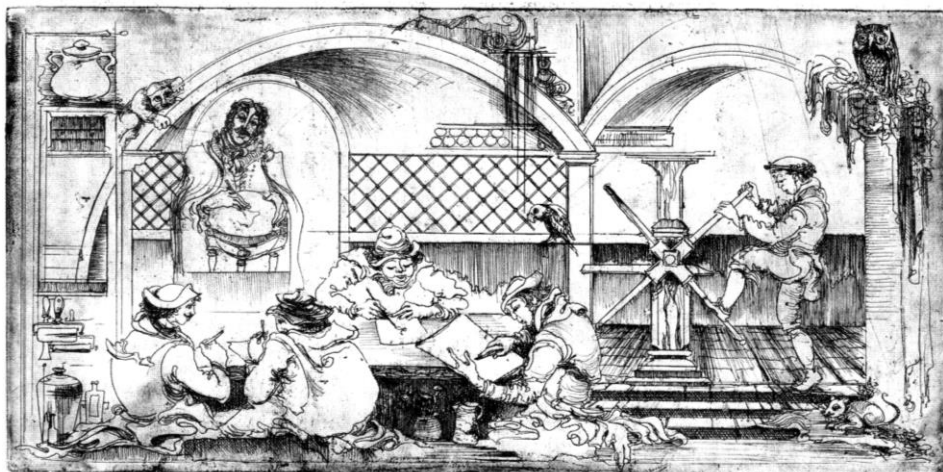
Befejezőként (Szilágyi Imre rézkarcainak tematikáját követve) emeljünk ki néhány epizódot még Csokonai életéből! A *Csokonai szerenádja Hunyadi püspök házánál* című rézkarc (lásd a szemközti lapon) kedves túlzással illusztrálja a költő és a püspök kapcsolatát. Hunyadi Csokonai öccsének keresztapja volt, püspöksége épp arra az időszakra esett, amikor Csokonai kicsapatási pere zajlott. Távozásakor levelében családján és barátain kívül csak Hunyadtól búcsúzott el, s a köztük lévő jó viszonyról árulkodik a *Hunyadi Ferenchez* című 1794-es köszöntővers. Idézzünk föl ebből egy jellemző részletet! „Isten! a kegyesség jó bírója s atyja, / Ezt esdeklí sok száz szívek indulatja, / Hogy tartsd meg sokáig kegyes püspökünket, / Aki szent orcádhoz vezérli népünket, / Az élet vizével legeltetvén nyáját, / Hordozza a tőled írt törvény tábláját. / Kerítsd körül őtet minden javaidal, / Hordozd kézen fogva több profétáiddal, / Folyjon rá, mint drága kenet, szent áldásod, / Hogy légyen házadat építő Esdrásod.”

Csokonai a kollégiumi diákok közül a rézmetszőkkel ápolt legszorosabb barátságot (portréjának első megörökítője, Erőss Gábor is közülük való volt). 1804 decemberében az ő szálláshelyükön feküdt betegen, néhány nap múlva innen ment haza édesanyjához. Gáborjáni Szabó Kálmán is önálló freskót szentelt a rézmetszőknek – tevékenységüknek volt köszönhető a sokszorosító grafika meghonosítása – Szilágyi is megörökítette őket (lásd szemközt).

*Szilágyi Imre 2014-es rézkarcai
a Debreceni Református Kollégium Csokonai-szobájában*

*Fent: Csokonai szerenádja Hunyadi Ferenc püspök házánál;
lent: Csokonai a rézmetszők társaságában*

A rézmetsző diákok hagyományának későbbi hatásáról Dóczi Imre ezt írta: „A kollégiumi coetusokban, ahol máskülönben a pezsgő eleven diák élet kedélyessége lakozott, s ahol annyi deák-adoma, tréfa és vidám dal született, most rajzokat metszenek, betűt öntenek, acél- és rézrudakat és másnemű műszereket készítenek. A foglalkozás eredetisége, mellyel szabad idejüket betöltik, meghódítja a lakótársakat, a metszést egyik a másiktól tanulja el, s lassanként egész rézmetsző társaság alakul, mely a tanárok buzdítása és vezetése mellett kezébe veszi a tanítás szemléltető eszközeinek a készítését, és az eleintén szórakozásból úzótt mesterség később épületes tanulmányukká lón, amellyel saját szellemi képzésük mellett az iskolai tanításnak is emlékezetes szolgálatot tett.” (Idézi: Molnár-Tamus 2010)

A diákok előtt búcsúbeszédet tartó Csokonai is szerepel Szilágyi sorozatában (lásd a 35. oldalon lévő reprodukciót), s idézzünk föl mi is egy rövid részt a búcsúbeszédéből (CSVMMM II, 791–797). A tudomány és a poézis dicsérete, a Múzsáknak áldozott évtized méltatása után így fordult a kollégiumi ifjúsághoz: „Nemes Tanulók! kikben épül a tudományoknak és a hazának reménye, bimbózik öröme, sugározik jövő dicsőségének vidító hajnala! Jól esmértek engemet, magam hordozását, tudományom egész voltát; ti legközelebből néztetek engemet minden fordulásaimban, titeket hívlak tanúknak akkor, mikor már tanúra nincs szükség; de a szívek tribunáljánál, a gondolatbírák előtt, hol a hír a kínzó vagy szabadító poroszló, a morál a törvény, a nyelv a békókat vagy nyakakat elvágó éles szablya, ezen törvényszék előtt hívlak én tanúknak benneteket arra, hogy én voltam-e valaha rossz lelki esméretű oskolai gazember, voltam-e, ha sokat ímmel-ámmal tanultam is, amit itt kellett volna tanulnom, korhel, idővesztegető, here?”

A kicsapatás okait, előzményeit s annak folyamatát több megközelítésből vizsgálták – itt csak azt jegyezzük meg, hogy úgy tűnik, Csokonai „mindent megtett” azért, hogy őt a kollégiumból eltávolítsák.² A teljesebb emlékezéskép fölmutatásához érdemes volna nemcsak a költő huszadik századi szoborábrázolásait számba venni, de Csokonai alakjának – és a romantikát előkészítő verseinek – folklorizálódási folyamatára is rápillantani. S önálló tanulmányt kívánna a Csokonai-művek illusztrációinak vizsgálata, köztük a legelterjedtebb motívum a csikóbőrös kulacs, melyhez „szerelemdal” született 1802-ben.

² Lásd Győri L. János írását e folyóiratban.

IRODALOM

- ARANY Lajos (2022): A fa nem tudta elhordani súlyos gyümölcsét. Tisztelegés Csokonai halála évfordulóján. *Reformatus.hu* (2022. 01. 28.).
<https://reformatus.hu/egyhazunk/hirek/a-fa-nem-tudta-elhordani-sulyos-gyumolcset/> (2023. 09. 11.)
- ASMANN, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Atlantisz, Bp.
- CSOKONAI VITÉZ Mihály (1973): *[M]inden munkája I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond (2015): *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Református Kollégiumban*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen.
- LAKNER Lajos (2023): Csokonai kollektív emlékezete Debrecenben. *Irodalmi Magazin*, XI. évf., 2023/4. sz., 110–116.
- MELLER Simon (1905): *Ferenczy István (1792–1856)*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
<https://mek.oszk.hu/05600/05644/html/#d1e1065> (2023. 09. 15.)
- MOLNÁR-TAMUS [Tamusné Molnár] Viktória (2010): *A debreceni rézmetsző diákok önképzőköre*. In: TAMUS István (szerk.): *Grafikusművészek Ajtósi Dürer Egyesülete 2000–2010*. GADE, Debrecen, o.n.
- SZ. KÜRTI Katalin (1977): *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*. Hajdú-Bihar Megyei Tanács, Debrecen.
- WALDENFELS, Bernhard (2004): *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*. In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 91–116.

*Szerlemdal – Szilágyi Imre
 2004-es rézkarc illusztrációja
 a Szerlemdal a csikóbőrös kulacshoz
 című Csokonai-vershez*

KMECZKÓ SZILÁRD

A szív szabadon választott gyakorlatai

*A félelem alakzatai Matěj Hořava Pálinka
és Esther Kinsky Banatsko című műveiben*

A magyar nyelv értelmező szótára szerint *a félelem nyugtalanító, szorongó érzés, amelyet valamely valóságos vagy képzelt veszély kelt az emberben. A jelentése ritkábban a valakiért vagy valamiért való aggodás.* (Bárczi – Ország, II., 1979, 618) *Az aggodalom valamely kellemetlen dologtól, eseménytől, bajtól való félelem, szorongás, emésztő gond valakinek a sorsa miatt.* (Bárczi – Ország, I., 1978, 44) Az értelmező szótár a félelmet és az aggodalmat egymás közelében helyezi el, mindig a másikat hívja segítségül a jelentés meghatározásához.

Két kivételes képességű megfigyelő érkezik néhány év eltéréssel az egykori Mitteleuropa délkeleti szegletébe, a Bánságba. Egyikük, egy cseh fiatalember, a mai Közép-Európa szívéből jön és a Bánság túlsó peremén talál átmeneti otthonra, míg másikuk, Esther Kinsky egyenesen Londonból érkezik Battonyára, a vidék északi szegletébe, és négy éven át itt is marad. Mindketten menekülnek, azonban más-más októl indítatva. Később mindketten publikálják a Bánságban töltött időszak által inspirált szövegeiket. Mindkét könyv rövid, néhány oldalas szövegegységek füzére. A cseh fiatalember kötete Matěj Hořava írói álnév alatt *Pálinka* (Pálenka) címmel jelent meg 2014-ben cseh nyelven, amit 2018-ban követett a magyar fordítás. A szerző kiemeli az írói álnév választásával saját személyét az irodalmi diskurzusból. Esther Kinsky *Banatsko* című kötetének német nyelvű eredetije 2011-ben került a boltokba, amit két évre rá követett a magyar fordítás. Mindkettejük esetében az alcím – Hořava: *prózák a bánátból*, Kinsky: *regény* – mintha azt a célt is szolgálná, hogy az olvasó ne közvetlenül élettörténeti adalékként, kissé szokatlanra sikerült visszaemlékezésekként vegye kezébe a köteteket. Ezzel az eltávolító gesztussal jelzik az elbeszélő és a saját én korlátozott

megfeleltethetőségét, a fikció határán mozgó szövegek közé utalva mindkét könyvet. Nem könnyű azonban érvényt szerezni olvasóként a szerzői szándéknak, hiszen pillanatok alatt kideríthető, hogy Kinsky Engelskirchenben született, Bonnban nevelkedett, 1990-től 2004-ig Londonban élt, majd négy évet egy „dél-magyarországi faluban” töltött.¹ A *Pálinka* szerzője ügyesen rejtekezik, csupán annyit enged megtudni magáról, hogy a könyv magyar fordításának megjelenésekor már Grúziában él. S ez fontos, a szöveg irányából értelmezhető adalék.

Waitzenried²

Hořava egyes szám első személyben meséli el a történeteit, amelyeket tekinthetünk önéletrajzi vallomásoknak és az önmegértésre irányuló reflexióknak. A szerző azonosítása az elbeszélővel magától értetődőnek tűnik. Az egyik visszaemlékezés során, amelyben elmeséli, hogy még iskolás korában miképpen állt be nála a mentális folyamat kontinuitásában egy furcsa rövidzárlat, érdekes megjegyzést tesz:

„[A] könyvtárban voltam: amikor alá kellett írnom a kölcsönzést, csak egy nagy nyomtatott H-t írtam, és hirtelen – nem hazudok! – elfelejttem, hogy hívnak. Ha legalább nem írtam volna le azt a nagy nyomtatott H-t, azt hiszem, rögtön eszembe jutott volna. De ahogy azt a H-t bámultam, ideges lettem, az agyam teljesen felmondta a szolgálatot. Úgy tűnt, hogy a nevem bármely másik betűvel kezdődhet, csak azzal nem, amelyiket leírtam. Nem tudom, valójában mennyi ideig tartott, mire magamhoz tértem, és aláírtam a kölcsönzést, de egy örökkévalóságnak tűnt”. (Hořava 2018, 66)

¹ https://www.scolar.hu/esther_kinsky_m_86 (2019. 11. 27.)

² „Az Al-Duna melléki Ómoldovától kelet-északkeletre fekvő helység [...] 1826-ban az oláh bánági határőrvidék területére I. Ferenc nagyobb számban telepített csehországiakat. E csehországi telepések honosították meg a *Waitzenried* helységnevet. Ilyen név a Felső-Bajorországból ismeretes *Waitzenried* [...] A bizonyára »Wazo irtványa« jelentésű helységnevével idővel a *Weizen* »búza« főnevet értették bele. Az országos helységnevrendezés során ezért változtatták meg az akkor még Szörény vármegyéhez tartozó *Waitzenried* idegenszerű nevét *Szörénybúzás-ra*.” (Kiss 2008, 502)

A kis Matěj a fiatalkori szerzővel azonosítva arra a következtetésre is juthatunk, hogy az elmesélt történet az utolsó betűig, a nagy H-val bezárólag igaz. Amennyiben viszont a nagy H a Hořava kezdőbetűje – ami szolgálhatja a szöveg koherenciáját is –, ez arra mutat rá, hogy gyermekkorában, miként felnőttkorában is, a szöveg jelenidejében, Hořava létezésének illeszkedése a részben készen kapott, kényszerek szülte és talán önmaga által is alakított egzisztenciális összefüggésrendszerbe korántsem probléma-mentes. Ekkoriban túl van egy észak-cseh kisvárosból egy morvaországi nagyvárosba költözésen, ahol már semmi sem a régi. A veszteségeket majd jóval később veszi leltárba, így azt sem tudhatjuk, mit értett meg a gyerek a történetekből, de világosan láthatóvá válik, olyannyira nem azonosul a lét-helyzetével, hogy még a nevét is elfelejti – mondhatnánk, azonban szó sincs feledékenységről.

Hasonlóról ír a kései Wittgenstein *A bizonyosságról* címmel kiadott naplójegyzeteiben: „»Tudod, vagy csak hiszed, hogy L. W.-nek hívnak?« Értelmes kérdés ez?” (Wittgenstein 1989a, 130) Ha nem értelmes kérdés, akkor vajon minek tekinthető? Wittgenstein megvilágító erejű feljegyzései a szöveg egy korábbi szakaszából: „Ha a barátom azt képzelné egy nap, hogy hosszú ideje itt és itt élt stb. stb., akkor ezt nem *tévedésnek* hívnám, hanem egy, talán átmeneti, elmezavarnak. [...] De mi a különbség a tévedés és az elmezavar között? [...] Lehet mondani: a *tévedésnek* nemcsak oka, hanem alapja is van? Azaz körülbelül: a tévedést be lehet illeszteni a tévedő helyes tudásába.” (Wittgenstein 1989a, 27)

Pontosan erről van szó: ami történt, ha nem is érthetetlen, de megmagyarázhatatlan, mivel gyökeresen más, mint a hétköznapi mérlegeléseink, amelyek során igaz és hamis vagy jó és helytelen megoldásokra juthatunk. Nem része a nyelvjátéknak, ami annyit jelent, hogy kívül esik a másokkal közös létezésünk kereteit jelentő életformán. Különösen így van, ha hozzátesszük, hogy az elmezavarhoz hasonlatos helyzetet követően, ami megesett vele, kiszáradva egy legalább ennyire megdőbbentő dolgot cselekszik. Helyesebb lenne azt mondani, hogy ez is megesett vele: „Mentem azon a feltúrt utcán, és egyszeriben azt tettem, amit mindig is akartam: lemásztam az egyik árokba [...] és magamra húztam a földet, homokot, port... Boldog hideg és nyugalom; a múlt, a gyermekkor, a még régebbi, a születés előtti idő illata...”

De kiteptek a föld kedvesen ölelő karjából [...]; bevonszoltak a kórházba, a rendőrállomásra és tudom is én, még hova”. (Hořava 2018, 66)

Hořava beszámol egy további hasonlóan furcsa esetről, ami már felnőttként a bánsági Waitzenried falucskában eltöltött önkéntes missziója idején esett meg vele, ahol falusi tanítóként szolgálva – egyebek mellett – cseh nyelvre oktatta a helyi gyereksereget. A falu feletti legelőn hever a fűben, körülötte szétszórt állati csontok. Itt fekszik pirkadat óta, és már indulni kellene: „Nem tudok felállni, nem akarok felállni [...]; magamtól nem tudok felkelni, nem akarok felkelni: akarni és tudni, valamikor talán volt köztük különbség; valamikor és valahol máshol: nem itt, nem ezeken a lassú vízzel átítatott dombokon...” (Hořava 2018, 65) Nem az akaratnak ellenszegülő képességről, illetve annak hiányáról van szó, hiszen az akarást sem képes akarni. Ismét egy olyan helyzetbe kerül, ami nem hasonlítható elcsigázottsághoz, életuntságához, akaratgyengeséghez, vagy akár lustasághoz. Semmihez, ami a jól ismert, biztonságot jelentő mindennapokba illeszthető lenne.

Ez a rövidzárlat, miként a gyermekkori emlék is, kiröpíti a társas viszonyok világán túlra, viszont az egzisztenciális magány, amiben a megszokott dolgok nem maradnak a régiiek, radikálisan más viszony kialakítására nyitja meg: Immár „[s]emmilyen a szellő, semmilyen a harmat, semmilyen a nap: együtt csitítják szétszórt csontjaimat; a vadak csontjai között szétszórt csontjaimat, nem számít, milyen vadak, nem számít, hogy az én csontjaim; senki sem sejt, hányan vagyunk itt: meg lehet ugyan számlálni a csontokat, de azokat az egykori, megboldogult élőlényeket, amelyeket a pulzus és a lélegzet, a félelem és a bolyongás, a szomjúság és a hév, a fájdalom és az emlékezet, a menekülés és a bizonytalanságok labirintusa tartott kétségbeesetten egybe, már nem...” (Hořava 2018, 67) Az emberkéz formálta világ, a leghétköznapibb értelemben vett kultúra határain túlra kerülve természetté válik, földdé, homokká, szétszórt csontokká felismerhetetlenül, maga mögött hagyva a megkülönböztetések és a közvetítések rendszerét, eggyé válva valamivel, ami a kultúra alatti, eredendőbb, változatlan, örök és hajlandó őt befogadni.

Megtudhattuk, hogy mi éltette, „tartotta egyben” ezeket az immár, ha időlegesen is, de természetté vált csontokat: a félelem, a fájdalom, az emlékezet, a menekülés és az esetleges viszonyok közötti eligazodás, a remény lehetősége. Itt minden fontosat elmond Hořava a sorsát alakító erőkről.

A könyvet végigolvasva kiderül, hogy egy harmonikusnak, már-már tökéletesnek hitt párkapcsolat keretei között kereste még odahaza a személyes öröklét lehetőségét, ami azonban felbomlott. Az életkeretek összetörtek, s ennek az elviselhetetlensége elűzte – talán Csehországból, talán Németországból. Az önként vállalt kulturális misszió a kétszáz évvel korábban a Bánságba települt cseh közösség maradékainál valójában menekülés, az életben maradás egyedülként ígérkező útja. Célja pedig a felejtés, amit átjár az attól való félelem, hogy a felejtés még nem tökéletes, mert még mindig emlékszik rá, hogy miért is érkezett a Duna fölötti dombok közé, ahol ha gyökeret nem is ereszt, sőt a falu életének is inkább külső szemlélője, mintsem részese, mégis olyan hatások érik, amelyek később az emlékezet anyagává válhatnak, s akár a veszteséglistát is gyarapíthatják. Megemlíthetjük a cseh nyelv közeget egyre inkább természetesként elfogadó gyerekeket, a személye iránti ragaszkodás számos jelét, különösen Lojzík esetében, a családlátogatások mentén szövődő ismeretségeket, vagy az otthon dermesztő hidegéből a lázas tanítót kimentő segítő kezeket, a „director”-t és a helyi román rendőrt, aki a testi épségét kockáztatva felfekszik az első meghajtású Dacia motorháztetejére, hogy a havas-jeges kaptatón fel- és átjutva el tudják hagyni a vidéket, hogy orvost keressenek és gyógyszerhez juttassák a tanító urat. Hát el lehet az ilyesmit felejtteni? Aligha. Azonban ezt a zárványként létező világot is el lehet veszíteni.

Mint minden, egyszer a waitzenriedi önkéntes száműzetés is véget ér. Hořava elhagyja a Bánságot, ahogy többször is említi: a Balkánt, s visszatér életének egyik korábbi színhelyére, Németországba a Duna mellé. Később egy régi szerelmének a meghívására Bretagne-ba érkezik. Miután a nő elrepült a férje után Amerikába, napokat tölt el az Atlanti-óceán parti házban lázasan egyedül. Ekkor látjuk utoljára egy meghatározható helyen, amit azonban a fejezet végén az óceán vize fokozatosan kihord a lába alól: „Már érzem, ahogy a hullámok susogva és sziszegve kimossák a talpam alól a finom homokot: először a sarkam alól, azok a visszahúzódnó hullámok, amelyek *mintha* visszatérnének az óceánba; egyik szemet a másik után hordják el, azt a kevéske szilárd talajt, amin az ember áll...” (Hořava 2018, 178)

Vajon mi maradt a talpalatnyi helyből, amin megvethetné a lábát, ami az egzisztencia számára támasztékul szolgálhatna? Lehet-e egyéb ez a támaszték, mint a társas viszonyok által átszótt, sokszor kicsinyesnek vagy terhes-

nek ítélt kicsi világok némelyike, amelyek természetesként adott volta létfontosságú, elvesztésükbe pedig bele sem merünk gondolni? Maradt-e még valamije Hořavának, vagy a veszteséglista immár teljessé vált, utolsó tételként vele kiegészülve?

A kötet záró fejezetében a szépen kibontott kép is meglehetősen vészjósló, ennek ellenére nem reménytelen. Még van némi haladék, éppen egy fejbiccentésnyi idő, amíg bizonyosságot nyerhet a létezését vagy nemlétezését illetően: „Az összetaposott faepreken állok. De hol? Nem emelem meg a fejem; nem fogom kideríteni... [...] Ha nem lenne ez az átkozott megfázás, tudnám, hol vagyok, az első lélegzetvételt követően. Az első lélegzetvétel egészen pontosan és részleteibe menően kirajzolná a tájat, amelyben vagyok; a tájat, amelyben az összetaposott faepreken állok.” (Hořava 2018, 182–183) Miként sejthető, a kérdés valójában nem az, hogy hol, melyik tájban, társas vagy természeti környezetben találja magát a tekintetét megemelve. A kérdés inkább az, hogy van-e még világszerű hely az ő személyes létezése számára? Egyetlen meggondolatlan mozdulat is visszavonhatatlanul végzetes lehet, ugyanis karnyújtásnyira a nemlét bizonyossága: „[E]gyelőre csak remélhetem, hogy megemelem a fejem, és a látóhatár hirtelen kinyílik, kitágul [...] Leveszem a szemem a faeperfoltokról, és a semmiből ott terem az én fehér házam [...]; a hideg beltérben tüzet rakok, és felteszem a kávévizet... De nem emelem fel a tekintetemet; sőt inkább nem is pislantok. [...] Szörnyen félek, hogy azok a foltok nem a széttaposott faepertől vannak; hogy a csend nem véletlen és az illatok teljes hiányát valójában nem a megfázás okozza [...] félek, hogy, ha pislantok, már semmi sem lesz; szörnyen félek, hogy az árnyékot nem az eperfa koronája, és nem is a szemüveg sötét üvege okozza; hogy ez egy egészen más árnyék... Nem; nem; nem emelem meg a fejemet és nem pislantok, a terebélyes eperfa alatt állok; a széttaposott faepreken állok.” (Hořava 2018, 184–185)

Láttuk korábban, hogy az elviselhetetlen léthelyzettől vagy annak emlékéttől való félelem sorsot formáló erőként léphet fel. Ez eredményezte Waitzenriedet, mintegy Hořava kezére játszotta. Nem tudjuk, hogy mi volt, ami távozásra bírta. Nem adott bepillantást a készülődés részleteibe, így az sem tudható, hogy számot vetett-e vele, hogy az egykor otthon maradtak tapasztalásának teljessége már régen megszűnt, csak emlékdarabkák maradtak. Ezt a viszonyt a levélírás sem hidalja át, így „az egymástól elváló sze-

mélyek ezen helyzete bizonyos mértékben a halottak után maradtak helyzete [...]” (Schütz 2004, 85) Úgy tűnik, hogy nem készült fel a visszatérésre, hiszen a hullámok kimosták a talpa alól a maradék szilárd talajt, viszont őt nem sodorták el, ugyanis maradt még világvonatkozás. Egyrészt a jól ismert régi társ, a félelem, ami a Bánságba repítette, s alighanem az életét mentette meg korábban, miként most is mint az elviselhetetlen nemléttől való félelem. Csakhogy ebben a félelemben már ott bujkál Waitzenried elvesztésének a gondolata, amiről csak most derül ki, hogy szintúgy elviselhetetlenként tűnik fel. Csak találgatni tudunk azt illetően, hogy a visszatérésre gondolva, miközben már készülődött, vajon tudta-e vagy sejtette-e Hořava, hogy ilyen mértékig rábízhatja magát Waitzenriedre?

Battonya – északi román és szerb Bánság

A Bánságba érkező másik érzékeny megfigyelő Esther Kinsky, aki, miként írja, a – megnevezetlen – előző városából, Londonból indult útnak. Az előző város mindössze egyik a sorban, ami következik valami után, és megelőz valami mást, esetünkben a Bánság északi csücskében fekvő községet, Battonyát. Nem árulja el közvetlenül az egyes szám első személyű elbeszélő, hogy pontosan miért is érkezett erre a vidékre, de a szövegen keresztül hozzáférhetővé teszi. Ő is menekül. Az újonnan érkezőnek nem tetszik a sík vidék határtalansága, amit a semmi látványához, érzéséhez kapcsol. A végiglátogatott észak-bánsági román és szerb területeken a kisvárosok és falvak a semmi közepén gubbasztanak.

Hořava esetében nyilvánvaló volt, hogy a percepcióját formálja annak a ténye, hogy csehek között van, megragadja a cseh nyelv iránti mély vonzalom, amelynek kétszáz évvel korábbi változatát zárványként megőrizte a waitzenriedi közösség, így a nyelv szerelmesének időutazásban van része. Megfigyelései, asszociációi nem egy általában vett jó szemű megfigyelő teljesítményei, mivel percepciói sajátosan cseh karakterrel is rendelkeznek, hiszen átjárja azokat az irodalom és a népdalkincs által közvetített egykoron közös múlt érzelmes emléke.

Kinsky esetében jóval nehezebb felfedezni, hogy miként is érhető tetten a pontos megfigyeléseiben olyan elem, ami a németiségéhez kapcsolható, azon

a nyilvánvaló tényen túl, hogy érdeklődik az egykor e tájon lakó németek még megfigyelhető nyomai iránt, amelyek számos esetben mindössze elhagyott házak és temetői – rendszerint fotográfias – düledező síremlékek. Élő közösségek helyett a pusztulás nyomaiba ütközik, de nem éri mindez váratlanul. Tényszerűen konstatálja a látottakat Nagyszentmiklós és Zsombolya között félúton a Gottlobi (Kisósz) temetőben, a semmi határán: „Német sírdombok a magas fák alatt, az elhantoltak ovális fényképei, nők szigorú frizurával, hűvös tekintettel, bajszos urak merev gallérral, csupa régen eltávozott Friederike, Gertrud, Wilma, Paul, Otto, Oscar, Hermann. Idő, szél és az általános viszontagságok emésztették fel a képeket. Itt-ott már csak az üres, körülfaragott ovális látszott a sűrű kövön, az arcok grimaszokká, vigyorokká, vaksággá töredezték, vagy mindössze egy világos foltta fakultak, melyen már egyetlen arcvonás sem volt kivehető.” (Kinsky 2013, 143) Precíz, tárgyilagos és kifinomult pillantás közvetíti, miként veszi vissza a semmi határán billegő környezet a földi öröklétnek állított emlékhelyek maradványait.

S ekkor olyasmi történik, amire a megfigyelő is rácsodálkozik. Ez a látszólag őt mélyebben megérinteni képtelen nem-hely hirtelenjében vallomásra, egy fontos felismerés rögzítésére készíti: „*Honvágy*, jutott eszembe a szó, szép szó, gondoltam. Vajon valóban ismertem a honvágyat, a vágyakozást egy olyan hely után, ahova odatartozik az ember, melynek bizalmas otthoniassága minden mást árnyékba borít, minden más vágyat pillanatok alatt felemészt, hogy semmi sem érvényes többé, csak ez az odatartozás? Nem, nem ismertem ezt az érzést, de itt, ezen a tökéletesen idegen faluban, ahol semmi sem lehetett számomra se kedves, se kellemetlen, e sírok, e nevek láttán, e számomra tökéletesen ismeretlen emberek megrongálódott arcaival a hátam mögött, előttem a szél nyomaival a fűben, mintha valamiféle honvágy töltött volna el; nem a saját szívem egy végtelenül otthonos, de nem létező hely iránt érzett vágya volt ez, hanem olyasféle sóvárgás ez iránt a hely iránt, melyet bármilyen szív érez [...]” (Kinsky 2013, 144)

Kétség sem férhet hozzá, hogy ez a szép és visszafogottságában is érzelmes vallomás őszinte. Mindazonáltal túlfeszítettnek tűnik a szembeállítás, s ez nem tekinthető véletlennek. Ki ne lenne gyanakvó egy szívében lakozó, kikutathatatlan eredetű érzés iránt, ami bármely gáton, fenntartáson képes áttörni és hatályon kívül helyezni minden finomra csiszolt különbségtevést s elnémítani a szív halk sóhajait? Ez a személyes szabadság felfüggesztését

jelentené, egy fölénk nőtt zsarnoki indulatnak való alávetettséget, szolgálást és a manipulálhatóságnak való kitettséget. Mindez aggodalommal, félelemmel tölthetne el bármelyikünket, s alighanem ez a nyugtalanító felismerés eredményezi az így felfogott honvággy vállalhatatlanságát. Vajon a honvágynak tényleg ilyen totalitárius karaktere volna? Természetesen totalizálható, miként ismerjük is bizonyos példáit, amelyeknek ebben a vonatkozásban, ezen a helyen nincs különösebb jelentőségük. A kérdés inkább az, hogy a honvággy alapkarakterét tekintve is ilyen lenne? – ezt azonban aligha gondolhatnánk. Kinsky az ugyanazon partikuláris haza iránt – különböző mértékű szenvedéllyel átítatott – érzelmes viszonyt táplálók közösségének nem kíván részese lenni, s helyette a honvággy érzését az általánoshoz kapcsolja, s az így létrejövő közösséghez bárki tartozhat, köztük németek is. Amennyiben a honvággy egyik alapvető vonása az intimitás utáni vágy (Schütz, 2004, 85), úgy Kinsky esetében alighanem a rokon lelkek közelsége, a velük való együttlét kívánalma táplálhatja ezt a vágyat. Mintha a nyugati országrészből Battonyára betelepült kétkezi munkásemberrel, Antallal folytatott szinte néma, gesztusokban kifejeződő kommunikációja, idővel elmélyülő kapcsolata is ebbe az irányba keresne utat, megalkotva azt a helyet, amely iránt a szívében sóvárgás ébred, s amit immár honvággyként azonosít.

Battonyára és a Bánságba Kinsky idegenként érkezik, azonban az idevalósiak fokozatosan ismerőssé váló nyelve és a megélt tapasztalatok a bánsági életének integráns részévé válnak. Kinsky nem válik hasonlatossá az itt élő emberekhez, fel sem merül, hogy egy lenne közülük. Bár megőrzi a külső szemlélő pozícióját, némi idő elteltével már nem az idegen szemével lát. A sík vidék mozdulatlansága ugyanis megtéveszti az idegent, de ő már képes érzékelni a statikus kép mögötti szakadatlan apró változásokat, a feltűnés nélküli mozgásokat. (Kinsky 2013, 124–125) A hely és a vidék kezdi megmutatni magát, és a részletek is egyre inkább érthetőek lesznek. Az érzékeny, jó szemű megfigyelő azonban azt is észreveszi, hogy az elvileg megismerhetőnek vannak előtte elzárt területei is, amire a szövegben változatos módon reflektál. Egy idő után a Bánság, vagy miként mondja: Banatsko, egységes tájként, földrajzi-kulturális egységként bontakozik ki előtte. Az értelmetlennek tűnő határokba lépten-nyomon beleütközik, s bár érzékeli, hogy mélyen meghatározzák az itteni emberek életét, gondolkodását, a környéken húzódó határokat mégis a valószerűtlenség jellemzi. Ang-

liából érkezve éles különbséget tesz a földrajzi képződmény alkotta, tulajdonképpen természetes határ és az emberi szándék szülte bántási határ között: „Előző országomat nyughatatlan tenger övezte; és a hullámok összes izgágasága, a folyton eltűnő és megnövő, leomló és kiterjeszkedő partok állhatatlansága ellenére ez valami megtörhetetlen bizonyosság volt összehasonlítva a sápatag, a semmihez, csakis a térkép vékony papírjához horgonyzott szárazföldi határvidékkel, amely a fűcsomók, kavicsok, facsemetek és vakondtúrasok között húzódik.” (Kinsky 2013, 50)

Erről a határról a vidék állatai és madarai nem vesznek tudomást, csak az itt élő ember elé állít akadályokat: „A határon innen és túl varjak gyülekeztek a vörös mezőkön, nagy csapatokban, ráültek a fűzfák meztelen ágaira, belesipegettek a szántó barázdáinak repedéseibe, felszálltak, röptük felírt valamit a délután egére, valamit, amit sosem fogok megérteni.” (Kinsky 2013, 129) Szöveggént azonosítva a jelenséget, a professzionális fordító, a nyelvek tudós ismerője tanácstalanul áll. A vidék és lakói nem adják át magukat maradéktalanul a távolról jött megfigyelő tekintetnek: „Nagy volt a csend, noha minden mozgott, lassan, állandóan, mint egy panorámaképen. Egy tevékeny vidék körképe. Az egész táj rágódott valamin, és nem akarta megmondani, mi az.” (Kinsky 2013, 173) A tájat nem sikerül statikus képbe foglalva megragadni, ami bizonytalanság forrása, ezért a módszeresség jegyében inkább a részletek megfigyelését folytatja: „Már nem tudtam, mi az, ami idegen számomra, és mi az, ami otthonosan ismerős. Láttam, hogy jön a tél, bóklásztam a határ mentén, bele a szomszéd országba, elkezdtem lefényképezni az apróbb dolgokat, és azt reméltem, talán leleplezik számomra értelmüket, ha képen látom őket.” (Kinsky 2013, 137)

Hogy választ találjon az otthonossággal és az otthontalansággal kapcsolatos bizonytalanságokra, el kell hagyni a tájat. Egy londoni kitérő érdekes felismerésekkel szolgál. Londonba visszatérve zavarják a Temzébe köpködő turisták, akik számára idegen marad a város, zavarja a boltot takarító afrikai nő magatartása, akinek a seprűjében megbotlik. Egy hirtelen jött eső elől többedmagával egy közeli kávéházba menekül, és konstatálja, hogy az esőverte sorstársainak semmi mondanivalójuk sincs egymás számára. A leginkább ez zavarja. Miután „Nyugat-Európa egének idegenné vált vizes színeit” (Kinsky 2013, 191) elhagyva megérkezik Budapestre, meglepetés éri. A pályaudvaron a bukaresti vonatra várva újfent megfigyeli az embereket, s

azt tapasztalja, hogy az idegenség érzése elmúlt: „A kezdeti idegenség megismételhetetlen, még ha nincs is hazafelé vezető út. Hallottam beszélgetni az embereket, nyelvük bizalmasabban ismerős volt, mint az, amit én beszéltem, és megértettem, hogy visszatértem.” (Kinsky 2013, 193) Aki visszatér, még ha nem is hazatér, az már nem idegen többé. Az idegenség azzal párhuzamosan fordul át otthonosságba, ahogy a nyelv bizalmasan ismerőssé válik. A nyelv megtapasztalása az intimitás minőségét hordozza abban a pillanatban is, amikor Antal a következőképpen szól hozzá: „Ma este meglátogatlak.” (Kinsky 2013, 198) Úgy tűnik, hogy Battonyán az otthonosság érzéséhez nem vezet el önmagában a nyelvi hajlékonyság és a mesterségbeli tudás, hogy a nyelvhez végül is mint egzisztenciális lakhelyhez tudjunk viszonyulni. Antalra várva fásaszják a nyelvhasználat elméleti kérdései: „[H]ozzászoktam valamiféle nem-nyelvhez, a mellékes szavak Antal-féle nyelvéhez, mely díszítés volt csupán a gesztusok és a pillantások nyelve körül.” (Kinsky 2013, 199) Az itteniek nyelvéhez fűződő bizalmas viszony, pontosabban mondva az Antal sajátos nyelvéhez fűződő bizalmi viszony nyitja meg számára a magyar nyelv közegét, ami az otthonosság érzésével tölti el már a Londonból Budapestre való érkezéskor. A nyelvbe történő beköltözés párhuzamosan zajlik az Antalhoz fűződő meghitt viszony mélyülésével. Kinsky esetére valóban áll a fiatal Wittgenstein sokak által idézett híres állítása a *Tractatus*ból, mely szerint „[n]yelvem határai világom határait jelentik” (Wittgenstein 1989b, 70), miként a következő állítások igazsága is belátható: „Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” (Wittgenstein 1989b, 89) A megmutatkozó kimondhatatlan, amire Antal nem-nyelvének szavai mutatnak valójában az a hely, amely iránt a szíve a sajátosan értett honvágyat táplálja. Ez nyitja meg az utat a magyar nyelvhez, s talán a környező nyelvekhez való bizalomteli, egzisztenciális viszonyulása előtt is.

Kinsky bevallja, hogy elmenekült Angliából, de szerencsére nem árulja el ennek az okát, hanem hozzáfog a helyzet ábrázolásához. A menekülés, a „roppant ugrás” egy gesztus, amelyről így számol be: „[K]itéptem magam a sziklákon növvő kopár fűszálak közül, saját kezűleg vágtam ki magam a fehér fényből, hasítottam ki magam a széltől sápadt, görbe utcákból.” (Kinsky 2013, 24) A kopár és sápadt előző országban élő árnyéknak mondott búcsút. Ehhez a helyhez a hideg fehér fényt társította. Az új országába

megérkezve azt tapasztalja, hogy nem talál átmenetet a régi árnyéktól az új árnyékig: „[I]tt, a síkság nyári fényében immár nem ismertem fel saját [régi árnyékomban az új – K. Sz.] árnyékomat, mely kéken és élesen tapadt a léptemhez, nem volt szükségem tükörrre ezen a vidéken, ahol már az árnyék is leleplezett.” (Kinsky 2013, 24) Az opálos fehér fényből a szikrázó napsütésbe kilépve, elhagyva az árnyéklét viszonyait, a kontúrok élessé válnak, és az itteni árnyék több mindent, akár a kelleténél is többet elárul az emberről. A „roppant ugrást” a régi és az új ország nyelvhasználói közötti különbségtevésével is ábrázolja: míg a régi országban a fogalmak jól körülhatárolható szótári jelentését célozta meg a beszélő, addig az új országban nem csak a szájjal, hanem a szemmel, a kézzel és további gesztusokkal is beszélnek, ami a jelentések részbeni feloldását, gyakori módosításait eredményezi, miközben egymásra reflektáló kommunikációs csatornák szinkron használatát veszik igénybe. Kinsky azonban nem egyszerűen a kihűlő emberi kapcsolatok elől menekül, elhagyva a „rég országát”, a vizek által körbezárt szigetet, amelynek nagyvárosában „[m]inden létezés a saját hiánya árnyékát vetette, mígnem az árnyékok utolérték a dolgokat.” (Kinsky 2013, 14) A korlátok általi körbekerítettség helyett, tartva a szív eldurvulásától, a széles távlatokat keresi, hiszen a szív „[é]letünk változékonyságában állja ki a maga próbáját.” (Kinsky 2013, 15) A költözés, az úton lét tehát a szív megóvását ígérő életforma, ezért a menekülés időről-időre bekövetkezik. A váltások karaktere azonban más és más lehet. A *Banatsko* című kötet egy meghatározott váltás jellegzetességeit ábrázolja, s e jellegzetességek egyedi jelentést adnak az életforma szerkezetét felmutató, a kötet mottójául választott szövegnek, melyet Darvasi Lászlótól kölcsönzött: „Messziről jöttünk és messzire megyünk, ezért vagyunk emberek.” (Kinsky 2013, 5)

Említést érdemelnek továbbá Kinsky szövegének azok a szakaszai, ahol a kutyákkal való találkozásairól számol be, megemlítve, hogy miként vicso-rogtak ínyüket mutogatva, vagy amikor mások számolnak be neki arról, hogy levágták otthon a disznót vagy a kecskét, amely események faluhelyen mindennapos dolognak számítanak, amit a városról érkezett vendég is tudomásul vesz, még ha nem is nyisszantaná el szívesen a levesbe szánt tyúk nyakát. Titok övezi Kinsky étrendjét, nem látunk bele a fazekába. A hús vagy a levágott állatok látványa kellemetlen, kegyetlenséget vizionáló asszociációkat ébreszt benne, lehetetlenné téve, hogy ízletes, tányérra való étkek

alapanyagaként gondoljunk rájuk. A falusi naptárban jeles napként szereplő disznóölés nyelvi megragadása a következőképpen történik: Errefelé télen „az ember levágta a disznót, aztán feldarabolta az udvaron, véres kezű férfiak pálinkát ittak, ujjaik vörösesbarna csíkokat hagytak a poharakon. Gyerekek ugráltak körül a halott állatot. A férfiak döftek, téptek, aprítottak [...] Most a nők álltak neki a húsnak [...] alsószoknyában aprították, darálták és vastag belekbe töltötték a vörös húsdarabokat és cafatokat.” (Kinsky 2013, 63) Azt hihetnénk, hogy a jól begyakorolt műveletek közelségének a látványa taszítja, mivel a világnak abban a részében, ahonnan érkezett, mindez nem tapasztalható meg. Vásárlóként ugyanis arrafelé kizárólag a feldolgozás folyamatának végét jelentő szemet gyönyörködtető, esztétikus tőkehúsokkal és húskészítményekkel találkozhatott, amelyek látványa akár a hús-pult előtti önfeledt időzésre készthette a szemlélőt.

Valójában többről van szó, ugyanis a részben feldolgozott szárnyasok látványával sincs kibékülve, pedig bolti portékáról és hozzáértő kezek műveleteiről van szó: „Egyszer egy héten teherautó állt meg a hentesbolt előtt az utcám végén. Bajszos férfiak foltos kötényben baromfidarabokkal megrakott műanyag rekeszeket hordtak be a kocsiból az udvarba. [...] a szél végigsöpört a szőrös, rosszul megkopasztott, szürke csirkebőrök fölött, amelyek petyhüdten terpeszkedtek el a rekeszekbe bepréselt halott madarak mellén és combján. Hébe-hóba kijött a hentes az üzletből, és kiragadott egy ölnyi szürke húst a rekeszből. Keze, arcbőre is szürke volt, de a sárga tető alatt némileg zöldes színben játszott.” (Kinsky 2013, 70)

Első pillantásra undort keltő hulladékként írja le a feldolgozott csirkéket, amelyeknek még az érintését is szívesen elkerülnénk. Kinsky azonban nem jól vagy rosszul levágott állatokat, hanem olyan csirkéket lát, amelyeket roppant méltánytalanság ért. Erőszaktevés áldozatává vált korábbi élőlények, halott madarak zsúfolódnak a rekeszekben, ráadásul a hullák további kegyetlenkedéseknek és szemérmetlen pillantásoknak lesznek kitéve. A létezés rendjében mintha elvékonyodna a határ állat és ember között. Az etika által elvárt, a törvények által körbezárt ember és ember közötti viszonyulás mintha átjárná az ember állathoz fűződő viszonyának Kinsky által elfogadott módját. A jogoknak az állatokra való kiterjesztése eredményezheti, hogy olyan típusú mérsárlásról írjon, amikor is a résztvevők a bűnöket úgy követik el, hogy nincsenek tisztában tetteik súlyával, és ezért

maradhat el a lelkiismeret kívánatosnak tartott működése esetén a nyomukban járó és szükségképpen ébredő morális rosszszerzés vagy a kínzó lelkiismeret-furdalás.

Nem ad minden kérdésre választ, amennyiben Kinskyről feltételeznénk, hogy érzékeny lelkű állatvédő és vegetáriánus, ugyanis a hús feldolgozásáról való beszéd és az állatok tartása komor, nyugtalanító képeket hív elő a lelkéből, miként a battonyai szerb szomszéd, Todor visszaemlékezése is: „[É]kes szavakkal ecsetelte kolhozi szakácsként töltött életét, mindig pontosan megnevezte, hogy miből mekkora mennyiséget kellett vennie, feldolgoznia és megfőznie, a hatalmas leveseket, a mázsányi krumplikat és mindenekelőtt a húst, az egész és feldarabolt állatokat, az oldalasokat és combokat, amelyeket az ő utasításai szerint osztottak szét. Állandóan visszatért a hús, olyan szavakban, melyek jelentését nem ismertem, azonban mind egyikük hasonlóan csengett, és égett szagot árasztott.” (Kinsky 2013, 120)

Az Antallal folytatott egyik ártatlan beszélgetés is az erőszak, a törvény nevében elkövetett emberölés irányába tereli a gondolatait: „Hamarosan megint gidái lesznek a kecskémnek, mondta végül Antal. / És aztán?, kérdeztem. Télen levágjátok őket? / Antal vállat vont. / Átvágod a torkukat?, kérdeztem, miközben éreztem, hogy a kezemmel olyan mozdulatot teszek, mint még soha: elhúztam a nyakam előtt megfeszített tenyerem, és enyhén előrebiccentettem a fejem [...] / Nem, mondta Antal, majd jön a *hentes*, mondta, és ennek hallatán akaratlanul is a *Henker*, a hóhér szó jutott eszembe.” (Kinsky 2013, 199–200)

Antal elszegődik őrnek a csirkefarmra. Ekkoriban Kinsky sétái délutánonként gyakran vezetnek ebbe az irányba, s közben alkalma nyílik alaposan megfigyelni a farmot: „Úgy nézett ki, mintha alacsony barakkokból állna, melyeket megtölt a sápadt neonfény és a réseken át bénító bűzt kilökő szellőzőberendezés vibráló zümmögése. [...] Antal vajon barátságos őre volt a kopasz nyakú madaraknak? [...] [C]sak egy kis ember volt, egyike a halál segédmunkásainak, hiszen mégiscsak azért alkalmazták, hogy megghiúsítsa a saját szaguk által elítélt madarak idő előtti levágását, hogy ezáltal a tervezett időben lezajló teljes és általános mészárlás simán és akadálytalanul mehessen végbe.” (Kinsky 2013, 87–88) Barakkok, őr, vicsorgó kutyák, gyilkolás a törvény nevében, az égett hús szaga, tervezett teljes és általános mészárlás – aligha lehet másra gondolni ezeket a könnyen összefűzhető kifeje-

zések olvasva egy a 2. világháborút követően jó egy évtizeddel született német entellektüel könyvében, mint a saját népe által eltervezett és jórészt végigvitt holokauszt emlékezetének a hétköznapi érzékelések és gondolatok mögötti nyugtalanító jelenlétére. Ez volna a Kinsky érzékeny megfigyeléseit jellemző látásmód újabb vonása, ami népetségéhez kapcsolható.

Láthatóvá vált, hogy a hús feldolgozása és az állatok kis- vagy nagyüzemi tartása miként kavarta fel először az érzékek működését, majd a morális ítélőképességet. Visszapillantva, új dimenzióba kerül, hogy elmarad mindennek – az akárcsak utalások szintjén történő – összekapcsolása a korábbi országaival. A nyugati hipertechnicizált társadalmakban ugyanis nyoma sincs már a láthatósági zónán belül az állatok ipari méretekben való koncentrálásának, ami a célját a battonyai környezetében a szinte középkoriasnak tűnő öldöklésben éri el. Mindez el van zárva a fogyasztó tekintete elől, megóvva őt az érzékeket megterhelő látványtól és a lelkiismereti dilemmáktól. A probléma gyökere éppen ebben rejlik, mivel elsüllyed annak a tudása, hogy a tányérra kerülő húshoz előtte mindig vér tapad. A higiénikus nagyüzemi működés bár a közelben zajlik, de nem veszi igénybe a morális érzékenységet.

Nem tagadhatjuk el, hogy az állatvédő mozgalmak és a különböző alternatív fogyasztási szokásokat felkaroló csoportok éppen ennek az eltüntetésnek ellenszegülve sokkoló módon mutatják fel azokat a helyzeteket, amelyeket a mindennapokban nem szívesen vállal fel a késő újkori posztindusztriális társadalmak embere. Ezeknek a speciális céloknak a radikális követése azonban közvetve vagy közvetlenül az ember, az *anthropos* múltból átörökített fogalmát kérdőjelezi meg, s ennek a kísérletnek a nyomában újabb jogos félelmek ébredhetnek.

Epilógus

Kertész Imre *Haza, otthon, ország* című előadása 1996 végén hangzott el Münchenben, néhány évvel Kinsky Battonyára érkezése előtt. A Nyugattal kapcsolatos felismeréseit ekként foglalta össze: „Most, amikor az utolsó totalitárius birodalom is megdőlt, az összeomlás, a kelleltlenség, a tehetetlenség általános érzése dominál. Mintha valami másnapos hangulat csömö-

re járná be Európát, mintha egy szürke reggelen arra ébredt volna, hogy két *lehetséges* világ helyett hirtelen csupán egyetlen *valóságos* maradt volna meg neki, az ökonomizmus, a kapitalizmus, a pragmatikus eszmeietlenség győzelmes, ám alternatíva nélküli világa. [...] Hogy a tizennyolc-tizenkilencedik századi humanizmusnak az emberről alkotott vízióját radikálisan módosítanunk kell, azt Auschwitz megmutatta; a mi világunk mindent elsöprő termelési dinamikája és a vele járó tömegirányítási eszközök és módszerek pedig az individuális szabadság maradványait is elsodorni látszanak.” (Kertész 1998, 28) A nomád Kinsky az ekként jellemzett Nyugatra tér vissza, amelyhez napjainkban az egykori Mitteleuropa integráns részét alkotó Németország is hozzátartozik. A nomáddá váló Hořava pedig Grúziában köt ki, s a földrajzi értelemben is tekintett pályáivének nyomai innentől a magyar nyelvű olvasó számára egyelőre ismeretlenek.

IRODALOM

- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (főszerk.) (1978): *A magyar nyelv értelmező szótára. Első kötet, A–D*. Akadémiai, Bp.
- BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László (főszerk.) (1979): *A magyar nyelv értelmező szótára. Második kötet, E–Gy*. Akadémiai, Bp.
- HOŘAVA, Matěj (2018): *Pálinka. prózák a bánátból*. Typotex, Bp.
- KERTÉSZ Imre (1998): *Haza, otthon, ország*. In: Uő.: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt. Monológok és dialógok*. Magvető, Bp., 9–29.
- KINSKY, Esther (2013): *Banatsko*. Scholar, Bp.
- KISS Lajos (2008): *Helységnevmagyarazatok*. *Magyar Nyelv* 104. évf., 2008/4., 501–504.
- SCHÜTZ, Alfred (2004): *A hazatérő*. In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 80–90.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1989a): *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1989b): *A bizonyosságról*. Európa, Bp.

ONLINE FORRÁSOK

- https://www.scolar.hu/esther_kinsky_m_86 (2024. 02. 15.)
- <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/08-4/kissl.pdf> (2024. 02. 15.)

*A magánosságához (1798) című Csokonai-vers
selyem-batik illusztrációja – Herpay Katalin textilje
a Déri Múzeum gyűjteményében*

FEKETE CSABA

Miatyánk közel és távol

Közelítések a Miatyánkhoz:

Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében.

Tervezte: Schöck Gyula. Xante Librarium, Schöck ArtPrint Kft.,
Dabasi nyomda, [Szekszárd], 2022, 463 old.

Két változata van a kezdő megszólításnak: *Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben* és *Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy*. Az első a Károlyi Biblia szerinti, általában jellemzi a protestáns használatot, a második főleg a katolikusokat, azaz a latin szertartású liturgiát. Az utóbbinak felel meg a mai ökumenikus változat (a 132. lapon). Még a Károlyi szerinti kezdet van az 1975-ös református bibliafordításban, de ma már az ökumenikus található az újabb változatban (RÚF 2014), vagy például az új református énekeskönyvben (2021).

Fóliáns méretű kötet látott napvilágot a *Pater noster* avagy *Oratio Dominica* minősítésének és használatának szentelve. Körvonalazza, miként volt és van jelen anyanyelvünkben és hazai keresztyén szertartásainkban. Az album terjedelme 463 lap. A néhai megálmodókra, az író Szóts Gézára (1953–2020) és a pálos Török Józsefre (1946–2020) hivatkozva született meg a változatos tanulmányok reprezentatív kiadása.

Tájékozódhat a kötetben az úgynevezett átlagolvasó is, különösen akkor, ha maga is imádkozza a *Miatyánkot*, még inkább mások, akik különlegességek iránt érdeklődnek, de sok adalék felkutatására nincs módjuk és felkészültségük. Szó sincs azonban arról, hogy a kötet ismeretterjesztő kategóriájú volna. Főleg azért nem, mert a tanulmányok egyik része elsősorban sajátos szakterületekre tartozik. Másrészt azért sem, mert a megjelent opus nem olcsó-könyvtári kiadvány.

Témák és tanulmányok

Tizennégy teológus, néprajzos vagy filológus szerző értekezik a témákról, hét gyűjteményi szakember válogatott könyvtári emlékeket mutat be, ezek többsége a magyar Biblia valamelyik fordítása.

Őseink a görög keresztyénséget ismerték meg és fogadták el a honfoglaláskor, de a latin keresztyénség és a beáramló nyugati szerzetesek révén ez szinte eltűnt, bár a hazai ortodoxok megőrizték. Ezért természetes, hogy ha nem magyarul, akkor latin kezdetével említjük az *Úri imádságot*; nem a közönséges vagy vulgáris ellentétéként értelmezve ezt a megnevezést, hanem úgy, hogy erre a mi Urunk Jézus Krisztus tanította tanítványait a bibliai időkben. Baán István nyitó tanulmánya (13–18.) a bizánci örökséget boncolja, mintegy érintve az eltérést a latin keresztyénségtől, s ez nem csupán külön úton járásra, hanem egyházszakadásra vezetett. Az eltérő törekvések mentén kiformalódott liturgia és szembenállás évszázadai után a mi időnk más. Ma is fennáll azonban vagy a Vulgata, vagy a Septuaginta felőli megközelítés, és nincs ökumenikus magyar Biblia.

Leletmentés

Debreceni könyvtárosként tudtam, hogy a *Bezem attamaz* kezdetű kun *Miatyánknak* van a mindent gyűjtőgető Lugossy József cédulái között 18. századi lejegyzése, e török, tatár, kun nyelvű kézirat hasonmása látható is a kötetben (86.). Az egykori hagyomány nyomán most egész csokorra való jelent meg a kun változatokból, a török nyelvek specialistái kedvére (85–97.), tizenketten mondták el. Ők néhány évtizede még családi hagyományként tanulták. Korai írásos dokumentum nem maradt, a Kunságban a reformáció idején fordíthatták, nem latinból, hanem magyarból, akkor még valamennyire ismert anyanyelvükre a *Miatyánk* református változatát. Az is lehetséges, hogy valamelyik református prédikátor jól-rosszul megtanulta a kun nyelvet, és az imádságot kunra fordította. Egyre nagyobb ritkaság a leletmentés, nincs az 1973 után újra közölt tanulmányhoz hasonló, néhai szerzője Mándoky Kongur István (+1992).

Leletmentés a néprajzos Mohay Tamás 2002-ben már megjelent tanulmánya is, összegyűjti a moldvai csángó *Miatyánk* változatait (111–126.), mert a népességnek már csak kisebb része él a régi falvakban szülőföldjén, és őrzi a hagyományos életmódot, beleértve elődei imádságait. Közülük nem is mindenki beszél vagy érti anyanyelvét; Bákó apátságának megszűnte után „a 17–19. század folyamán magyar papok csak alkalmyszerűen juthattak el” hozzájuk (118.); majd a beolvasztó törekvések miatt csak ortodox papjuk lehetett, ezért sem misézhettek csángó-magyar nyelven, amióta a latin szerzetesek katolikusok anyanyelvükön miséznek. Mohay tucatnyi *Miatyánkot* közöl különböző korú nőktől és férfiktól. A lejegyzések az 1901–1995 közötti időből valók. Mindegyik végéről hiányzik a doxologia, és mindegyik szóbeliség révén maradt fent, ezt bejelenti a tanulmány címe: „*Anyámtól tanultam, nem a templomba*”.

Szaktanulmányok

Sajátos szakterületen mozog az unitárius Czire Szabolcs tanulmányának tárgya a feltételezett arám ősevangélium létezése és használata Jézus és tanítványai körében (19–38.). Eme elképzelt Q (Quelle) forrás kutatása szintén nem kiemelten gyakori szakterület a bibliai tudományok művelői körében. Az úgynevezett forráselmélet az eredete. Az Ószövetséget is kikövetkeztetett változatok feltételezett összedolgozása által kívánták megfejteni.

A hellénizmus kora előtt valóban arám volt a „lingua franca” Ábrahám leszármazottai között, ámde az utóbbi évtizedek régészeti leletei, a feliratok óhéber nyelve arra a következtetésre indított egyes kutatókat, hogy Jézus életében és hazájában a többnyelvűség sem lehetetlen, és nem kizárólag a templom és liturgia területére szorult vissza a bibliai héber. Pál apostol (aki rabbi volt) ezért használhatta nem csak templomi és zsinagógai környezetben. Máté héber változata is visszakerült a lehetséges elképzelések tárházába, ilyen felfogás az egyházatyák korában is létezett.

Nem könnyű eldönteni, hogy kikövetkeztetett eredeti nyomán született megállapításokat milyen mértékben érvényesíthetünk valóban ránk maradt szövegeken. A tanulmány beszél róla, de nem közöl arám (ős)miatyánkot.

Nem kiegészítése vagy ellenpólusa az előzőnek Kocsis Imre tanulmánya a *Smone eszré* (tizennyolc kéréses imádság), közli a tanulmány ennek teljes fordítását (73–74.), mert ennek révén az imádkozás mindennapi héber gyakorlata is megvilágosodik (69–84.). Az evangéliumok leírása idején a háttérben ez is általános volt háromszor naponta, ebben nőttek fel a tanítványok, ezt folytatta a zsidókeresztyén, majd a latin szertartás, a napi áhítat rendje. Közli a *Miatyánk* görög változatát is, *Doxológia* nélkül (76.), mert ezt nem tartalmazza minden korai forrás.

Puskás Attila tanulmánya Jézus tanítványainak imájaként taglalja a *Miatyánkot* (165–182.). Jézusi mondások kiegészítésére, értelmezéseinek körére összpontosít. Ezt folytatta az őskeresztyénség.

Mezősi Miklós filológiai tanulmánya Máté evangéliumában a széljegyzetszerű hivatkozások elkülönítésére törekszik (99–109.). Ez is sajátos szakterület megközelítése. „Magam nem lévén teológus, a hittudományi vonatkozásokhoz nem tudok hozzászólni” (104.) – árulja el önmagáról a szerző.

Perendy László az apostoli atyák: Tertullianus, Órigenész és Cyprianus munkássága felől közelíti meg a kérdést (147–164.).

Kajtár Edvárd fejtegeti a *Miatyánk* helyét a római liturgiában (59–68.), többek között az *Embólizmus* Nagy Szent Gergely nyomán megjelenését (65.).

Mondjuk? Ne mondjuk?

Bármilyen természetes egyik vagy másik történelmi felekezet tagjai számára a *Miatyánk* ismételt elmondása, vagy szertartásban nélkülözhetetlen elhangzása, bizony volt olyan irányzat, amelynek képviselői által ennek vitatása sem hiányzott. Helyenként napjainkban is fölbukkan egyes kisegyházak, közösségek vélekedésében. Dávid Ferenc idején is vitatott volt ez, megosztást szült, és egyházfegyelmi következményekkel járt az erdélyi unitáriusoknál.

Zoványi 1911-ben megjelent tanulmánya után most újra olvashatjuk a 17. századi református vitakozás tételeit. A 16. században támadt angolszász puritán mozgalom hozzánk csak a 17. században szivárgott be. P. Vásárhelyi Judit összegezi a Komáromi Szvertán István, Váczi Pap András és Tolnai Dáli János összetűzésének a menetét és érveit (209–222.), amelyekben egyik oldalon csupán mintának akarták minősíteni, szertartásban és magánáhítatban a

Miatyánkot, helytelenítették rendre ismétlését, vagy azt, hogy rögzített szer-
tartási alkotó legyen. Ugyanakkor nem igen próbáltak érvényt szerezni a *ne
legyetek bőbeszédűek* óvásnak, fennmaradt annak is az emlékezete, hogy pa-
naszolták az egykorúak és gyülekezetek némelyik puritán prédikátor rögzít-
tözt imádságának hosszadalmas voltát.

A református vonal áttekintéséhez csatlakozva Pecsuk Ottó taglalja az *Úri imádság* és általában az imádkozás református értelmezését Kálvin és a *Heidelbergi Káté* szerint (127–145.). Másik írása summásan jellemzi, a refor-
mátus és evangélikus egyház mellett, egyéb hazai protestáns felekezeteket,
főbb egyházféleségeket (223–228.); ezek: baptista, metodista, pünkösdi, üdv-
hadsereg, hetednapos adventista. Jogos a válogatás. Például semmiféle öku-
menikus kapcsolatot nem vállal a Hit Gyülekezete. Aztán például a mormo-
nok, vagy a Jehova Tanúi a saját szabályaikat és kiadásukat helyezik közép-
pontba a Bibliának a keresztyén Európában elfogadott kiadásaihoz igazodás
helyett. Lezárásként nem felekezetről, hanem egy különleges ökumenikus
gyülekezetről olvasunk Pecsuk áttekintésében. Ez az *Erdélyi Gyülekezet*. Erdélyből menekülteknek otthont adó istentiszteleti közösség, amelyben a reg-
geli és esti istentisztelet és a déli áhítat a zsolozsma imaóráihoz igazodik, a
Biblia olvasásával, prédikációval, kidolgozott énekkendővel, prózai és énekelt
elemek váltakozásával. Zalatnay István, a budapesti, de a Királyhágómellé-
ki egyházkerülethez tartozó különleges gyülekezet korábbi lelkésze tájékoz-
tatásán alapul az ismertetés. A reformáció Luther-féle hagyományát követő
evangélikusok értelmezését is két tanulmány boncolja, ezekről alább lesz szó.

Énekes liturgia és megverselt *Miatyánk*

Általános a szövegközpontúság a kötet tanulmányaiban, mellette egyöntetű
a liturgia zenei oldalról való megközelítésének csaknem teljes mellőzése a
Miatyánkot körítő szertartások és szokások vizsgálatában. Végig az hangsú-
lyos, hogyan mondták, hogyan mondjuk. Természetesen scholiont vagy arám
ősevangélium feltételezését vizsgáló értekezés teljesen más szakterület, nincs
és nem nagyon lehet liturgikus zenei oldala. Mégsem hallgathatjuk el, hogy
minimális az énekmondásra kitekintő tanulmányozó és tanulmányíró szán-
dék, pedig a *Miatyánk* nem kizárólag szavalva mondható. Mikor mi köznapi

beszédben úgy mondjuk, hogy a pap éneklí a misét vagy egy közösség a zsolozsmát, akkor az nem európai dallamformákat és strófikát alkalmazó éneklést jelent, hanem a szent szöveg díszes és ünnepélyes olvasását, annak a folytatását, amiként valaha hangzott a templomban és zsinagógában. Eből a latin liturgia többet őrzött meg, mint a bizánci.

Kivételesen van csak a kötetben európai vers és dallam is, ez a Luther nyomán megverselt magyar *Miatyánk*, szövegközlése kétszer bukkan föl a visszatekintésekben: Hafenscher Károly (39–57.) és Reuss András (183–207.) tanulmányában, itt sem az ének 16. századi alakjában, hanem Zábrák Dénes 20. századi fordításában. Elírás maradt Reuss magyarázatában, mintha Huszár Gál énekeskönyvét megelőzte volna 1566-ban a *Váradí énekeskönyv*. Jegyzetben helyes a leírás és a sorrend is.

Dallammal látjuk a verses *Miatyánkot* (200.), ez a kötet egyetlen hangjegyes példája, prózaszerűen szedve. A sok üresen maradt helyen kényelmesen elfért volna a dallam négy helyett hat sorra tördelése, legfeljebb nem ilyen nagyméretű hangjegyekkel, hogy a strófaszerkezet érvényesüljön. Annál is inkább, mert ezt a dallamot Huszár Gál közölte 1561-ben, de mellette közölte olyan változatát is (ez Magyarországon kívül aligha volt használatos), amelyben az első sor ismétlődik, mert a *Miatyánk* egyik magyar megverselése nem hatsoros, hanem hétsoros strófaszerkezetű.

Látjuk a szemléltető hasonmások között ugyanennek a dallamnak a képét (304.) a *Komjáti graduálban* (1574), a *Mi Atyánk ki vagy mennyekben te fiaid szükségünkben* kezdetű énekelt *Miatyánkot*, de vajon a régi kulcsokat tudja-e olvasni minden érdeklődő mai olvasó, az is, aki régi zenével és kulcsokkal egyáltalán nem foglalkozik? Átírása hasznos lehetett volna.

Arról nem értekezik senki, hogy nem csupán felolvasott miseliturgia létezik, és ebben a felolvasott *Miatyánk*. Hafenscher Károly megjegyzi (43.), hogy „a zsolozsmaszerű imaélet újrafelfedezése” történik korunkban. Kapcsolódik a népi emlékekhez azzal, hogy mezőn, a munka kezdetén „levett kalappal” imádkozás a hitvalló élet tartozéka volt (44.). Azt is említi, hogy Pannonhalma bencései maguk magyar fordítása szerint imádkozzák a zsolozsmát (48.).

A Luther-féle magyar *Miatyánk* énekelt változata (1545) mellett legalább a recitált *Miatyánk* néhány vonását vázolhatta volna egy vagy két bekezdésben, és mai gregorián hangjegyes példát is mellékelhetett volna például valamelyik hatályban lévő misekönyv, az evangélikusok liturgikus könyve

(2007), vagy akár az *Éneklő egyház* nyomán, amelyben a latin mellett két magyar gregorián változat is van (456. és 486. szám).

Mindenre nem terjedhet ki a mégoly nagyszabású tanulmánykötet sem. Közül egy rövid magyar *Miatyánk-éneket* is. A rövidség magában is érdekes, mert a Luther-féle kilenc strófa helyett vannak tízstrófás, és húszstrófás énekelt magyar *Miatyánkok* a hazai reformáció korának költészetében. Ellenben a magyar Bibliát kiadó Szenci Molnár munkásságának része az is, hogy nem Luther korabeli, hanem genfi zsoltárdallamra háromstrófás *Miatyánk-éneket* is közölt. A szakirodalom általános vélekedése szerint valószínűleg ő maga írta. Helye lett volna az áttekintésben legalább a megemlítése, nyereség lett volna dallamos közlése. Ökumenikusan gondolkodva arra is tekintettel, hogy Genf énekeskönyvének dallamanyagát sem ismerheti mindenki.

Válogatás bibliákból

Határt kellett szabnia a kötetnek, meddig terjeszkedik, ugyanakkor az adódó kérdéseket mennyire részletezi és határolja körül. Például a hét kutató által bemutatott gyűjtemények és könyvemlékek köre csak válogatott bibliák és példányok szemelvényesek München, Esztergom, Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár, Ráday Gyűjtemény, Evangélikus Országos Gyűjtemény és Kolozsvár kincseiből, egy vagy kétlapos leírásokkal, a kódexek korától 1895-ig. A leírások készítője Ács Pál, Berecz Ágnes, H. Hubert Gabriella, Koós Balázs, Korondi Ágnes, Molnár B. Lehel, Varga Bernadett. Nincs utalás arra, hogy még számos könyvtár őriz értékes és különleges Bibliákat, egyedi példányokat. Ezeknek még a részleteket elhagyó és válogató felsorolása is túlméretezett vállalkozás lett volna. Különösen akkor, ha a margináliák és egyéb adalékok is sorra kerülhetnének, azaz minden egyes példányról önálló tanulmány született volna.

A magyar bibliákból való válogatás a kódexek korától a 19. század végéig ível, köztük van a revideált *Károlyi Bibliának* (1877) a Brit és Külföldi Bibliatársulat által nyomtatott későbbi példája is (1895). Kimondott időhatár és lezárás nincs. Elmaradhatatlan az áttekintésből a legkorábbiak, a *Müncheni kódex* (1466) és a *Jordánszki-kódex* (1516), természetesen átírás nélkül. A rövid leírások jól jellemeznek. Ilyen Kámory Sámuel nagy munkássága és érdekes

fordítása (1870), amelyben túl sok volt a korabeli divatos nyelvújítási szó és furcsa megoldás, így folytatás és igazi hatás nélkül maradt. A *Miatyánknak* azonban hagyományos fordítását közli.

A kódexek mellett a többi forrás sem kizárólag Biblia. Megtaláljuk Bornemisza Péter kátéját (1577), benne a *Miatyánkot* (308–309.) és értelmezését. Külön szívfolt a kötetben, hogy Molnár Lehel bibliák helyett a következő unitárius kiadványok leírását és szemelvényeit közli: Rövidített *Rakowi Káté* (1632), Várfalvi Kósa János kátéja (1654), *Isteni dicséretetek* (1697), Agh István kéziratban maradt munkája: *Modus rerum Agendarum* (1760 előtti).

Nem tér ki a kötetben egyetlen tanulmány sem arra, hogy katolikus és protestáns Újszövetség-fordítók népes tábora működött a 20. században, többen is foglalkoztak a magyar Biblia történetével. Érdeemes lett volna legalább utalni arra, hogy mikori a ma szertartáson használt vagy szertartási használatra hivatalosan előírt fordítása a Bibliának görög szertartású, latin szertartású és protestáns felekezeteknél. *Miatyánk* mindenikben van. Láttuk, van ökumenikusan elfogadott fordítása is a *Miatyánknak*, az eltérések ellenére nem különbözik a kezdőmondat sem.

Önálló feldolgozás témája lehetett volna a *Doxologia* és *Ámen*. Mutatják a magyar Biblia közölt hasonmásai, hogy ezt a korai kéziratok közül egyesek nem tartalmazzák, ezért több helyen el is hagyják a fordítók. Van olyan változat is, hogy a *Doxologia* elmarad, az *Ámen* nem. Csupán Kajtár tanulmánya terjed ki arra, hogy külön pillanat a latin szertartásban az *Embolizmus*, ezt csak a pap mondja vagy énekl, erre a teljes gyülekezet válasza *Doxologia* és *Ámen*.

Egységes és gondos a bemutatott kötetek bibliográfiai leírása, lelőhelye, címlapdíszei, variánsai, illusztrációi, kötése, tulajdonosai, bejegyzései, kiadásai, hasonmásai, elérhetősége, szakirodalma. Érdemli a magasztos témaválasztás az imponáló külső megjelenést. Ilyen nagy ölelésű tanulmánykötetnek nehéz megtalálni a legjobb kereteit.

Schöck Gyula évekig tartó áldozatos erőfeszítése nélkül ilyen kötet nem jöhetett volna létre, úgy hogy nem is húzódtott el kínosan a szervezés, kialakítás. Kívánatos, hogy indítson minél többeket a kötet és a témák sorának tanulmányozására, és még ennél is inkább további tanulmányokra.

OLÁH RÓBERT
(moderátor, szerkesztő)

A dokumentumtól az „értelme-gondozásig”

*Kerekasztal-beszélgetés
a magyar könyv múltjáról, jelenéről és jövőjéről*

1473 pünkösdi előestéjén fejezte be Hess András az első Magyarországon nyomtatott könyvet, a *Budai krónikát*. 2023. október 5-én a hazai nyomdászat kezdetére emlékeztek a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. Az esemény nyitányaként köszöntőt mondott dr. Puskás István, Debrecen megyei jogú város kulturális alpolgármestere, és átadta Bereczki Lajos könyvtárigazgatónak a „Könyv barátai” táblát. A Nagykönyvtár ezzel csatlakozott ahhoz a városi hálózathoz, amelynek intézményi tagjai „éltetik és támogatják a könyv, az irodalom kultúráját, és emellett fontos számukra, hogy az olvasás öröme minél több debreceni polgár közös élménye legyen”.¹

Az 550 éve megjelent *Budai krónika* hasonmás kiadását dr. Farkas Gábor Farkas művelődéstörténész, irodavezető (Országos Széchényi Könyvtár, Muzéalis Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása) mutatta be.² A magyar könyv múltjáról, jelenéről és jövőjéről folytatott kerekasztal-beszélgetésen rajta kívül részt vett dr. Boka László irodalomtörténész, tudományos főmunkatárs (HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet), egyetemi docens (Partiumi Keresztény Egyetem) és Pék Imre nyomdamérnök, az Alföldi Nyomda Zrt. innovációs és szervezetfejlesztési főosztályvezetője.

A beszélgetést dr. Oláh Róbert, a Nagykönyvtár régikönyves-könyvtárosa, tudományos főmunkatársa moderálta. Az elhangzottakat szerkesztett formában adjuk közre.

¹ <https://debrecenliterature.hu/a-konyv-baratai-halozat> (2023. 11.30.)

² <https://chronica.oszk.hu> (2023. 11.30.)

Oláh Róbert: *Kezdjük egy provokatív kérdéssel! Vajon Hess András nyomdája állta-e a versenyt a korabeli németországi és itáliai nyomtatványokkal? A kontextus felidézésében segítségünkre vannak a Nagykönyvtár állományából a beszelgetés helyszínén kiállított, Hess krónikájával egykorú ősnymtatványok.*

Farkas Gábor Farkas: Azt gondolom, hogy Hess nyomtatványai a középmezőnyhöz tartozhattak, voltak nála jobb és ügyesebb kezű, de voltak gyengébb képességű mesterek is. A tehetséges német üzletember „másoktól levett”, használt, ötven kilónyi ólombetűvel érkezett Rómából Budára. Legfőbb mecénása, Vitéz János egy Hunyadi Mátyás elleni összeesküvésben alulmaradt, és új támogató után kellett néznie. Valószínűleg nem volt kifutása a pályájának, hiszen mindössze két kiadványát ismerjük, mindkettőt 1473-ból, s ezután nyomtalanul eltűnt. Tény, hogy a költségvetés tekintetében jól mérte fel a piacot, s ha kifutja magát a műhelye, technikailag is lett volna lehetősége fejleszteni, így akár az élmezőnybe is feljuthatott volna.

Oláh Róbert: *Milyen új kutatási eredmények születtek a Budai krónika hasonmásának készítése és a kísérő tanulmány írása közben?*

Farkas Gábor Farkas: Több ponton is újra kell gondolnunk a *Budai krónika*-ról alkotott eddigi tudásunknak. Az új eredmények egy része a megjelent hasonmás kiadáshoz csatlakozó kísérő tanulmányban még nem szerepel, mivel csak a kézirat leadása után jöttem rá néhány dologra. Az egyik a terjedelm kérdése. A krónika ma ismert változata 133 oldalból áll, de úgy tűnik, hogy eredetileg 140 oldalas lehetett. Ebből két oldalról eddig is tudtuk, hogy hiányzik. Borsa Gedeon (a betűkopásból és más jelekből) jó harminc évvel ezelőtt rájött arra, hogy a jelenleg üres oldalak helyére egykor nyomtatott szöveget tervezett Hess. Két oldalt a Vitéz-féle összeesküvés kudarcra miatt ki kellett venni, ugyanis Hess, hogy megjelentethesse a krónikát, az elején és a végén is változtatni kényszerült. Borsa szerint a kötet elején Hess hosszabb ajánlása állt, véleményem szerint inkább Vitéz Jánosnak az olvasókhöz írt előszava, amely sokkal jobban beleillik a római nyomdászok gyakorlatába, akiknél Hess maga is tanult, mint egy kétoldalas nyomdász-előszó.

A kiadvány végéről hiányzó rész is izgalmas kérdés, ugyanis valamiért maradt öt üres oldal. Valószínűleg az történt, hogy a krónika szövegében az

V. László 1453-tól 1457-ig tartó uralkodásáról szóló résznél Hessnek abba kellett hagynia a nyomtatást – 1472 februárja körül járunk ekkor –, mivel Vitéz János letartóztatása zajlott éppen. A papír már a 15. században is nagyon drága volt. Ha a jelenleg ismert szöveget akarta volna kinyomtatni, akkor ilyen pazarlást nem követett volna el, hanem rövidebben (három és nem négy levélpárban) szedte volna a szöveget. Valószínű, hogy a hiányzó lapokon volt a krónika Mátyás uralkodásáról szóló része 1472-ig, ami politikailag érzékeny részleteket tartalmazhatott. Hess végül egy évig várhatott, hogy befejezze a nyomtatást, 1473 pünkösdjének előestéjére. A jelenlévőket nem untatnám a technikai részletekkel, a *Magyar Könyvszemlében* hamarosan megjelenik az erről szóló tanulmányom.

A másik újdonság Hess Andrásra vonatkozik. A könyvtörténész szakma sokáig úgy gondolta, hogy Georg Lauer 1470-től működő római nyomdájában tanulta ki a mesterséget, ahonnan a *Budai krónika* nyomtatásához szükséges betűket is szerezte. Azt gondolom, hogy ez nem volt lehetséges, mivel akkor mindössze egy év állt volna a rendelkezésére, hogy elsajátítsa a mesterséget 1471-ig, mikor Budára indult. Valószínű, hogy egy másik római nyomdában tanult, bár az sem kizárható, hogy utána Lauernél is dolgozott, de lehetséges, hogy csak a budai műhelyében használt ólombetűket vásárolta tőle.

Oláh Róbert: *Említetted, hogy jó üzletember lehetett Hess. Tudunk-e valamit arról, hogy milyen volt a budai műhelye? A korabeli nyomdász műhelyek széles skálán mozogtak: a nyomdászok egy része szegényes körülmények között, egy-két segéddel dolgozott, de említhetjük a korszak nagyvállalkozóját, a nürnbergi Anton Kobergert, aki nagyobb volumenben „termelt”. Hess András hol helyezkedett el az ősnymdászok skáláján?*

Farkas Gábor Farkas: A budai nyomdásznak mindössze egy présgépe lehetett, egy segéddel dolgozhatott, aki csak a legalapvetőbb műveletekben tudott a segítségére lenni. Ezért is volt fontos a számára a költséghatékonyság. A papír, a betűk és a présgép árából kiszámolható, hogy a *Budai krónika* büdzsége körülbelül 100 aranyforintot tehetett ki. Egy aranyforintba kerülhetett egy bekötetlen (úgynevezett „crudában” lévő) példány a *Budai krónikából*, két aranyforintba kerülhetett egy díszített és bekötött példány. Ha levonjuk a költségeket, nagyjából 100–120 aranyforint lehetett Hess profitja ezzel a kicsi,

de hatékonyan működtethető nyomdával. Mennyit ért ekkor 1 aranyforint és mennyit 100 aranyforint? Száz aranyból lehetett venni egy szép házat a Duna-parton, a mai Margit-híd környékén, egy aranyforint pedig egy béres havi bére volt, három aranyforintot kapott egy gyalogos katona a Fekete seregben havonta, egy lovas katona négyet. Vagyis Hess egy hónapban tíz aranyforintot kereshetett. A *Budai krónika* tehát jól eladható volt a korabeli könyvpiacra.

Oláh Róbert: *A Budai krónika bemutatása során említetted, hogy összesen tíz példányát ismerjük ma, ebből kettőt őriznek Magyarországon. Ez a két példány az elmúlt 550 évben végig Magyarországon volt? A 19–20. század folyamán gyakran megesett, hogy külföldre került régi magyar nyomtatványokat vásároltunk vissza, hogy a kulturális örökségünk újra hozzáférhető legyen.*

Farkas Gábor Farkas: A nemzeti könyvtár példánya, amelyről a hasonmás kiadás készült, még Mohács előtt kikerülhetett Németországba. Ezért is maradt fenn. Az ELTE könyvtárában őrzött (korábban egyébként szintén a Széchényi Könyvtárhoz tartozó) példányt viszont végig a Kárpát-medencében őrizték. Erdélytől a Felvidékig vándorolt magyarországi tulajdonosok kezén. Végül Jankovich Miklós, a neves 19. századi könyvgyűjtő gyűjteményébe került, s onnan a nemzeti könyvtárba.

Oláh Róbert: *A könyvbemutatón beszámoltál arról, hogy díszkiadásban is megjelent a Budai krónika, sőt, hangoskönyv formában is elérhető. Mennyire kelandőek ezek a kiadványok a mai könyvpiacra?*

Farkas Gábor Farkas: Amikor a kiadvány árát megállapították, féltem, hogy a nyakunkon marad a nagy része. Legnagyobb meglepetésemre nullszaldós lett a vállalkozás. A „fadobozos” verzió mindegyik példánya elfogyott, a díszkiadásból van még néhány tucatnyi, de a karácsonyi vásáron az is el fog menni. Úgy tűnik, hogy van egy vásárlói réteg, amelyik szívesen vásárol igényes hasonmás kiadásokat, akár befektetési céllal is. A vakok és gyengénlátók részére készült hangoskönyvet Szabó Sipos Barnabás színművész előadásában rögzítettük. Kaptunk visszajelzést arról, hogy nemcsak a fogyatékkal élők számára hasznos, de autózézés közben is van, aki hallgatja.

Oláh Róbert: *Folytassuk a magyar könyv jelenével! Boka László több mint 14 évig vezette az Országos Széchényi Könyvtár könyvkiadó hivatalát tudományos igazgatóként, így jó rálátása van a mai könyvpiacra. Hogyan látod a hasonmások helyzetét s általában a könyvkiadás helyzetét a mai Magyarországon?*

Boka László: Farkas Gáborhoz csatlakozva elmondhatom, hogy az Országos Széchényi Könyvtár több facsimile sorozatában, így például az *Amor librorum* sorozatban megjelentetett hasonmások is elég jól fogytak. A Kossuth Kiadóval, a Balassival és az Argumentummal is készítettünk hasonmás kiadásokat, s persze alkalmakra, évfordulókra, mint amilyen most a *Budai krónika* esete is, mi magunk is megjelentettünk díszkiadásokat. A Pécsi missalé-tól – mely szintén Schöck Gyula munkáját dicsérte – a huszadik századi klasszikusokig sokféle mű megjelent facsimile vagy hasonmás kiadásban, nem egy ízben az Alföldi Nyomdával együttműködve. A minőség szempontjából fontos különbséget tettünk mindig a pontos facsimile díszkiadások és az úgymond „csak” hasonmás nyomatok közt. Előbbi esetében tulajdonképpen nemesmásolatról beszélünk, ahol a csatok, veretek, papírlapok súlya, s még a pizokfoltok is egy az egyben adják vissza az egyik példány minden jellemzőjét. A gyakoribb az egyszerű hasonmás, ahol természetesen szintén létezik formai analógia, de általában már nem egy unikális példány szolgáltatja az alapművet, hanem egy eleve sorozatban kiadott mű, mint amilyen például Ady, József Attila, Babits vagy Radnóti egy-egy díszes borítójú, könyv- és irodalomtörténeti szempontból is kiemelten fontos munkája volt, ami természetesen szintén sorozatban jelent meg.

Hasonmás kiadások készítésekor azt gondolnánk, hogy sokkal könnyebb dolgunk van egy 20. századi kiadvány kiadásakor, mint Hess András korának nyomtatványai esetében, amikor nem ritkán darabokból kell összerakni egy teljes példányt. Az Irodalomtudományi Intézetben nemrég mutattuk be Babits Mihály versei kritikai kiadásának egyik kötetét. Azt gondolnánk, hogy egy 20. századi szerző esetében ez mennyivel könnyebb, egyszerűbb. Ez nem feltétlen van így. Az úgynevezett „genetikus kritika” célkitűzése ma már ráadásul éppen az, hogy az egyes szövegvariánsok (kéziratok, folyóiratbeli közlések, egyes kötetekbeli variánsok) összehasonlításával építsen fel egy szöveget. Kelevéz Ágnes, a Petőfi Irodalmi Múzeum főmunkatársa sokat mesélhetne erről. Én magam ezért is szorgalmaztam az olyan kordokumen-

tumok megjelentetését is, mint amilyen a Budapesti Újságírók Egyesülete éves *Almanach*jai. Ezek szó szerint kincsesbányák! És jó kézbe fogni őket az eredetivel teljesen megegyező formájukban. E példányokra mindig is megvolt egy bizonyos vevőkör. Az Amor Librorum Klub léte és népes tagsága erre volt ékes példa, ezt még Monok Istvánnal indítottuk. De természetesen van olyan eset is, hogy tudomány- vagy vallástörténeti jelentősége inkább van egy kiadásnak, mint konkrét közönségigénye vagy facsimile jelentősége. Ilyen volt egyik utolsó munkám is, amikor szintén több közgyűjteményben (OSZK, MTA) őrzött töredékes példányokból lehetett kiadni, rekonstruálni egy egészet, így jelent meg a 16. századi *Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről*, amit végül 2022 júniusában mutattunk be.

A könyvkiadás működésének halovány áttekintéséhez is fontos tudni, hogy hogyan jut el a nyomdától a közönségig a könyv. Ismerni kell a kánont formáló, válogató, továbbhagyományozó intézmények szerepét: a könyvkiadást, a terjesztést, a megőrző könyvtárakat és múzeumokat, később az „értelmgondozás” intézményeit, főként az iskola intézményét, a kritikát és irodalomtörténetet, de akár a cenzúrát is, amelyeken át haladva egy bonyolult folyamat részeként vehetjük kézbe a könyveket. Látható talán ebből is, hogy egyszerre beszélünk szinkron történetről, vagyis egy kortárs könyv megjelenéséről s diakronról, amikor egy régi szellemi termék kerül valamilyen formában újra vagy első ízben az olvasók kezébe.

Kérdés ezért az is, mennyire tudjuk felmérni, hogy az egykori könyvtermésből – egy hipotetikus nemzeti halmaz esetén – mi maradt fenn. 1850-ig viszonylag pontos számmal meg lehet becsülni, példányszámig menően, hogy a Hungarika anyagból (Kolozsvártól Dél-Amerikáig) mit maradt ránk. Erről az Országos Széchényi Könyvtárban készített különféle bibliográfiákból, főként az RMNy köteteiből is tájékozódhatunk. Az 1850 után megjelent kiadványoknál ez már szinte lehetetlen lenne, hiszen ekkortól olyan tömegben születtek a nyomtatványok, hogy a példány szintű beazonosítás kizárt. Az olvasóhoz való eljutás pedig egyre bonyolultabb csatornákon történik, közvetlen és közvetett szűrőkön, ahogyan közeledünk a jelenkorhoz.

Ha a mai helyzetre reflektálunk, azt mondhatom, hogy egy nagyon zsúfolt szinkron pillanatban vagyunk. Átalakulóban van ugyanis a szövegekhez való hozzáférésünk szinte minden módja. Sokan kongatták már a vészharangot a Gutenberg-galaxis felett. Én ettől sosem tartottam, mármint attól,

hogy ez egészében elveszne, de azt is látnunk kell, hogy nem csak a hordozó van átalakulóban, hanem az olvasási szokások is. Szerintem ez a nagyobb probléma!

Oláh Róbert: *A 20. századi magyar irodalomtörténet, illetve a kortárs magyar szépirodalom kutatójaként hogyan látod: milyen a könyvtárak viszonya ezekhez a munkákhoz, melyek javarészt már digitálisan születnek, s egyáltalán: hol van a mai könyvpiac a helye ennek a szegmensnek?*

Boka László: Nehezen lehet definiálni, hogy mit tekintünk mai magyar kortárs irodalomnak. Ady helyesen azt vallotta, csak az utókor tudja majd megítélni, hogy kik vagyunk, mit érünk íróként. A kánonképződés valóban évtizedekben, nem ritkán évszázadokban mérhető jelenség, egy összetett rendszertörténet, s ma a médium változásának vagyunk a kétség kívüli tanúi. A kánonképző intézmények közül az oktatás például maga nem nagyon változott az elmúlt évtizedekben. Az irodalomkritika és az irodalomtörténetírás már inkább. Ezek a tényezők helyeznek el egy művet a későbbi horizonton. Ezek a szükséges „előválogatók”. A mű által közvetített értékrendet hagyományozzák tovább a nagyközönség felé, de természetesen ez már egy értelmezői munka is, s ennek a könyv- és értelemhagyománynak a megőrzésére szolgál a könyvtár és a múzeum. Az új évezredtől világossá vált, hogy ezeknek az intézményeknek nem csak megőrző szerepük van: a múzeumokban a kiállítások rendezése közben a szelekcióval, csoportosításokkal és az interpretációval már értelmezzük a kiállított műveket. Irányt szabunk, olvasatokat nyújtunk, a bemutatott korszakról is szükségszerűen egy narratívát állítunk fel.

Mindezek fényében azt mondhatnám, hogy a mai könyvpiacon természetesen erőteljesen jelen van a kortárs szépirodalom, hiszen az olvasók nemcsak a múlt példáiból akarnak meríteni, az aktuális kérdések mindig sokkal jobban foglalkoztatják. De ennek későbbi kulturális emlékezetbe való beágyazódási folyamatai és struktúrái alapvetően változtak meg – például az elmúlt száz évhez képest is. A könyvtárak nehéz helyzetbe kerültek, számos konkurenst kaptak. Én az OSZK-ban is azt szorgalmaztam már az ezredfordulón, hogy nem lehet nyugodtan hátradőlni s csak a bölcsészkatatókra számítani, a közönséget, a későbbi olvasókat már egész kis kortól oda kell szok-

tatni, ami nem feltétlen olvasási célú tevékenység a kezdetekben. A könyvtár közösségi hely, ahol kreatívan lehet eltölteni az időt számtalan formában, kiállításokkal, múzeumpedagógiai foglalkozásokkal stb., ahová egy kisdíák bejöhet a szüleivel vagy tanáraival, s később majd, reméljük, otthonosan visszatér olvasni is. Ez nem zárja ki természetesen, hogy több más aspektusában egy olyan nagy intézmény, mint az OSZK kutatóintézetként és múzeumként, no meg könyvkiadóként is működjön. A szálak összeérnek. A cél pedig az olvasás kultúrájának az erősítése.

Oláh Róbert: *Az általános iskolai kompetenciafelmérések általában nem fessenek túl rózsás képet a diákok olvasási képességéről. Az egyetemi hallgatók oktatása során mit tapasztalsz, milyen a viszonyuk a könyvekhez?*

Boka László: Ez egy nagyon összetett probléma. A könnyedebb műfajok népszerűsége érezhető, nekem is volt olyan szakdolgozóm tavaly, aki amerikai fantasy vagy sci-fi könyvekből akart mesterszakon dolgozatot írni. És mivel én komparatista vagyok, mondtam neki, hogy rendben van, csak legalább vessük össze valamilyen komolyabb irodalmi alkotással is. És kiderült, hogy más nem nagyon érdeklő az illetőt, mert mást nem is igen olvasott... Létezik tehát ez a jelenség. Olvasnak, de nem feltétlen azt, amit anno mi olvastunk. Ügyesen kell minden pedagógusnak lavíroznia e téren. Van egy kultúraturományi nyitás bő negyed százada, a szűken vett irodalmi, szövegekhez kötött kutatások, érdeklődések visszább sorolódtak, s helyette egyfelől társ-művészetek (főként film, rajzfilm, színház, de zene, tánc is), másfelől az adaptációk, az intermedialitás kérdései kerültek előtérbe. Mindez együtt járt a populárisabb műfajok egyetemi szakdolgozatokba való bekerülésével is. Számtalan példát említhetnék, budapesti vagy nagyváradi oktatási tapasztalataimból adódóan.

Szinte minden egyetemen már az első éveseket elvisszük a könyvtárba, megkapják az olvasmánylistát, és rögtön azt kérdezik, hogy ezek nem érhetőek el valahol az interneten? Ne feledjük, már az ezredforduló után született generációt tanítjuk, akik nem feltétlenül olvasnak kevesebbet, csak mást és máshogyan. Fragmentáltan többnyire. De mondok egy személyes példát is. Van egy 19 éves keresztfiam, akinek próbáltam annak idején a kezébe adni az *Egri csillagokat*, de nagyon nem akart vele foglalkozni. Mondtam a szüle-

inek, hogy meg is van filmesítve, a Várkonyi Zoltán-féle 1968-as film közismert, már klasszikus. Aztán kiderült, a mai generációnak már az is egy „őskövület”, a Marvel s egyéb stúdiók látványos filmjeihez képest. (Most mindegy is, hogy mennyire gagyi vagy nem a tartalom, itt a látványvilág a fontos). Végül az én kedvemért „végigszenvedte” Gárdonyi regényét. A filmet, ami nekünk még izgalmakat hozott, ez a generáció filmként sem értékeli, másak az elvárásai.

De térjünk vissza oda, hogy a bölcsészszakos egyetemisták körében is tapasztalom, hogy a neten elérhető verziót keresik. Van ugye a digitális bennszülöttek és a digitális bevándorlók kérdése (magamat is ez utóbbiak közé sorolom, bár ez elsődlegesen nem generációs kérdés). A két csoport kultúraszemlélete és olvasati módja között olyan különbségek vannak, hogy mi, bevándorlók például kevesebb számú forrásból származó információ átadását részesítjük előnyben, ők ellenben gyorsan kívánnak információt szerezni, több párhuzamos multimédia-forrásból. Mi tartunk az újabb és újabb technológiák kihívásaitól, ők eleve örülnek a „kütyüknek”. Ami talán a legfontosabb: míg mi lineárisan olvasunk, és logikusan felépített adatokra bontott formációkat vonunk magunkhoz lépésről lépésre, ők szívesen keresnek rá valamire akár véletlenszerűen, hiperlinkenként és olvasnak szövegeket gyorsan és másként. Más az olvasási és más a kognitív képességük is. Mi még jobban elfogadjuk a késleltetett megerősítést, ők az azonnali jutalmazást részesítik előnyben. Mindezt már kutatások is igazolták. Én pedig próbálok hatni rájuk, hogy a komoly eredmények csak komoly munka árán jönnek, de száz más irányból lehet, nem ezt hallják, nem ezt kapják. Például a médiából, aminek igen nagy szerepe van az egyéni és a közösségi identitás formálásában, s persze a gazdasági vagy másmilyen érdekből fakadó manipulációkban.

Az Európai Bizottság 1999. évi állásfoglalásában például azt írják, hogy az audiovizuális média alapvető szerepet játszik a társadalom értékeinek kialakításában, terjedésében. De a média nemcsak ahhoz járul hozzá, amit látunk a világ dolgaiból, hanem ahhoz is, hogy miképpen látjuk a világot. „Ilyenformán a média nem csupán ahhoz járul hozzá, amit látunk a világ dolgaiból, hanem azt is befolyásolja, hogy miként lássuk a világot [...]. A média meghatározó módon alakítja [...] azokat a fogalmakat, hiedelmeket, továbbá a vizuális, szimbolikus és beszélt nyelveket, amelyeket az emberek a körü-

löttük lévő világ megértése és értelmezése során használnak.” Amikor ezek a sorok születtek, én egy éve dolgoztam PhD-hallgatóként a Széchényi Könyvtárban. Annak a VII. emeleti, Központi Tájékoztató pultjában négy számítógép volt. Az akkori, átlagban ötvenes éveikben járó kollégáim – tisztelet a kivételnek – azt sem tudták, hogyan kell bekapcsolni a gépeket. Volt, aki nem is akarta megtanulni, s legyintett, hogy nem lesz semmiféle átalakulás, a cédulakatalógusok különben sem tűnnek el... Mostanra pedig eljutotunk egy olyan állapotba, amiről az *Egri csillagokkal* kapcsolatban meséltem, de a visszafordíthatatlan, az olvasási szokásokat drasztikusan befolyásoló tényezőket még egy olyan kánonalkotó csúcsintézményben sem érzékelték korábban, mint a nemzeti könyvtár.

Oláh Róbert: *Mondhatjuk, hogy a technikai fejlődés, a technikai változás mindenképpen hat az irodalmi kánonra?*

Boka László: Részben technikai kérdés, részben a médium kérdése, hogy a hírsatornák és a különböző kánoni közegek hogyan befolyásolják a mindennapokat. Lehetne beszélni még egy dologról, de az nagyon messzire vinne, s az csak a szépirodalomra és a művészetek egy részére érvényes. A teremben lévők emlékezhetnek, hogy '89 előtt milyen rangja volt a szépirodalomnak, és ez azóta mennyiben változott meg. Akkor még olyan „pótfeladatokat” is el kellett látnia egy-egy irodalmi műnek, amit más úton megvalósítani (például politikai képviselet hiányában) nem lehetett. Ezt lehet ballasztnak is tekinteni, amitől megszabadult a szépirodalom, meg előnynek is, de a '90-es évek társadalmi változásai óhatatlanul együtt jártak az irodalom súlyának csökkenésével és egy olyan mediális robbanással, amit a világháló megjelenése magával vont.

Oláh Róbert: *Forduljunk a magyar könyv jövője felé. Debrecenben aligha találunk erről hitelesebben nyilatkozó személyt, mint az 1561 óta folyamatosan működő Alföldi Nyomda szervezetfejlesztési és innovációs főosztályvezetőjét. Amikor a múlt héten egyeztettünk a beszélgetésről, Pék Imre éppen a Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon járt. Ezért az első kérdésem arra vonatkozik, hogy milyen tapasztalatokat szerzett a Könyvfesztiválon, és mik azok a trendek, amelyek hozzájárulnak a magyar könyv jövőjéhez.*

Pék Imre: Olyan szakemberek gyűréjében szólhatok, akik a könyv születésének kreatív felét képviselik. A nyomdászat inkább a technikai megvalósításról szól. Mit keres egyáltalán egy nyomdász a Könyvfesztiválon, hiszen ott a kiadók értékesítik a könyveiket az olvasóközönség számára? A nyomdák közül az Alföldi Nyomda egyetlenként volt jelen saját standdal a megrendelőinkkel, a könyvkiadókkal való kapcsolattartás miatt. A mi megjelenésünk kevésbé szól a nagyközönséghez, bár az idén olyan innovációkkal voltunk jelen, amelyekkel a partnereinken kívül a közönséget is megszólítottuk.

Szóba került a Gutenberg-galaxis vége. Tőlünk is szokták kérdezni, hogy kihúzzátok-e még pár évig? Azt hiszem, igen. A Könyvfesztiválon szombat délelőtt egy rokonom gyerekekkel állt sorba a gyerekpavilonnál, és hosszú percekbe került, mire a terjedelmes dedikáló sorokon és a tömegben keresztül átverekedtem magam a standunkig. És amikor végre visszaértem, akkor megfogalmazódott bennem, hogy megtekinthettük a „könyv haláltusáját”. Én bízom benne, hogy ez az érdeklődés nem lanyhul egyhamar. Egy másik történet. Digitális technikát értékesítő beszállítónk egy alkalommal, amikor a könyv jövőjéről beszéltünk, elmondta nekünk, hogy nem úgy kell könyvet csinálni, ahogyan mi csináljuk, hanem on-demand értékesítésben. Ami azt jelenti, hogy a könyveknek szerezzük meg a kiadási jogát, majd uniformizált méretben és uniformizált formátumban kell megjelentetni. Aztán csak annyit nyomtatunk belőle, amennyit az interneten megrendelnek. Azt gondolom, hogy ez nem a könyv jövőjéről szól.

Amikor pályaválasztási rendezvényeken szoktam népszerűsíteni a nyomdász szakmát – mert fontos, hogy a fiatalok jöjjenek nyomdászatot tanulni –, mindenféle fenntartással szembesülök a könyv jövőjével kapcsolatban. Az Alföldi Nyomdában a következő 15–20 éves beruházási terveinket úgy alakítjuk, hogy könyv gyártásához szükséges nyomdai gépeket vásárolunk. Csak az én négy évtizedes pályafutásom alatt rengeteget fejlődött a könyv fizikai megvalósítása. Ez nem mindig érződik a laikusok számára a könyvön magán, legfeljebb annyiban, hogy a ragasztott kötés 30 évvel ezelőtt még könnyen széteshetett, ma pedig már kevésbé hajlamos erre. A képi nyomtatás mellett egy olyan nagyfelbontású színes nyomtatás jelent meg, amivel ma már minden igényt ki tudunk elégíteni. Az már kevésbé egyértelmű hogy a színes nyomtatás mellett mit kezdünk a mozgó ábrákkal. Az Alföldi Nyomda nagyon komoly innovációt fektet abba, hogy azokat az illusztrációkat, melyek

statikusan nem bemutatathatók, valamilyen mobil eszköz segítségével mégis a könyv részévé tesszük. Van erre alkalmazásunk képfelismerő technológiával, amellyel a mobiltelefonunk kameráját a könyv oldalára irányítva a kijelzőn a kép helyett már egy videó, egy térbeli tartalom jelenik meg. Vagy ha egy útleírásról van szó, akkor el tudom küldeni a Google Streetview-n az olvasót a környékre, aki ott szét is tud nézni.

Ilyen innovációkon gondolkodunk, ugyanis a könyv önmagában nem biztos, hogy létezni fog, de egy olyan univerzum részeként igen, ahol a könyv is és más digitális tartalmak is léteznek. Vagy említhetem a dekorációs technikákat, amellyel szebbé tehetjük a könyvet, és ami segít abban, hogy vonzóbb legyen mint termék az olvasó számára. Az élnyomatás körülbelül két éves technológia, amellyel a könyvnek a vágott élére valamilyen dekorációs elemet nyomtatunk. Ez Magyarországon egyelőre még csak nálunk áll rendelkezésre és nagy sikere van, amit a Könyvfesztivál is visszaigazolt: a vevői oldalon megvan erre az igény.

Technokrata szemmel elmondhatom, az információ mennyisége robbanásszerűen megnőtt. A befogadásra váró információ pár évente megduplázódik (Moore törvénye itt is érvényesül). A könyvnyomtatás ebből a tortából egyre szűkebb szeletet jelent. De az exponenciális növekedés miatt ez az egyre szűkebb szelet mégis egyre nagyobb: tömegében növekszik a könyvek száma, de az információs forrásokat tekintve arányaiban csökken.

Szeptikus vagyok a generációelméletekkel szemben, hogy régen minden jobb volt. Változik az információ formája is. Régen az irodalom írott irodalom volt, aztán megjelent a filmművészet, ami mégiscsak valamilyen hajtása az irodalomnak, mivel megírt tartalmakat valósít meg. Hogy mennyi információt fogyasztanak a fiatalok? Sokkal többet, mint korábban, mert ma már olyan tömegű információt kell befogadnunk, ami régebben elképzelhetetlen volt. Én magam is kevesebb nyomtatott könyvet használok: szótárakat, enciklopédiákat szinte egyáltalán nem. De a szépirodalmat, az irodalmi olvasmányokat kevésbé fogyasztjuk digitális formában, hacsak nincs megfilmesítve, vagy nem készült belőle hangskönyv, de még akkor is inkább papír alapon szeretjük kézbe venni.

Boka László: Szabad ehhez hozzászólnom? Említetted, hogy a növekvő információs tortából a könyvekre egyre kisebb szelet jut. Ha valaki borúlá-

tónak érezte az egyetemistákról mondott korábbi gondolataimat, akkor azt szeretném hangsúlyozni, hogy az elmondottak elsődlegesen a szakirodalomra vonatkoztak. Mármint az, hogy csak digitális verzióban keresik a mai hallgatók. Ahogyan igaz, hogy szótárat például nagyon ritkán vásárolunk már nyomtatott formában, ugyanez vonatkozik a tantárgyakhoz kiadott szakirodalomra is. Szépirodalmi műveket azonban az egyetemisták is ugyanúgy olvasnak és közel hasonló formában, mint mi annak idején: könyv alakban és fotelben, kádban, padon, strandon, bárhol. Anno mi is örültünk volna, ha megkapjuk az egyik tanulmányt, amit a vizsgára kérnek, s nem fénymásolatok másolataiban jut el hozzánk, vagy az OSZK-ban keressük jegyzetformában, de ott sincs, mert szándékosan elrejtették még a szabadpolcra is, hogy másnap csak az illető találja meg... Más világ volt, nem feltétlenül jobb. A másik ügy, hogy mi magunk is változunk, ez nem generációs kérdés.

És akkor az alapkérdés: mi az, ami a könyvszerű megjelenés mellett vagy annak ellenére, fennmarad? Ha csak az Egyesült Államokban egyetlen évben kinyomtatott szépirodalmat elolvassánk, egy egész élet nem lenne rá elég. Amikor a közvetítő, értelmező és kánonalkotó intézményekről beszéltem, akkor látni kell, hogy ők végzik a szükséges szelekciót. Ez egy szükséges rossz, ha akarom, s nagyon is jó, ha másként nézem. Ebben különleges státusa van a nemzeti könyvtáraknak, amelyeknek elvben nem szabad szelektálniuk, hanem mindent gyűjteniük kell, ami megjelent – még akkor is, ha az egy porszívó nyomtatott használati utasítása, később ugyanis kordokumentum lehet. A hordozókról pedig csak annyit, hogy az elmúlt bő két évtizedben megjelent a floppy lemez, aztán idővel már nem volt olyan gép, ami azokat olvasni tudta volna. Aztán jött a CD-Rom meg a CD, aztán a DVD és a Blue-Ray, és óriási problémát jelent a mai napig, hogy a rajtuk tárolt (ideiglenesnek számító) információkat hogyan mentse át manapság már a felhő alapú tárhelyekre. Mindezeket megelőzte a mikrofilm, ami ma is használatos, bevált. Az információhordozó tehát kiemelten fontos, a nyomtatott könyv gyakorlatilag változatlanul használható ma is. A nyomtatott szakkönyvek ugyanakkor már eleve digitális formában születnek, s ha már megvannak digitálisan, botorság lenne nem használni őket. És ha otthonról egy gombnyomással lekérdezhetőek ezek a tartalmak, miért is korlátoznám magam a használatukban? Az már más dolog, hogy egy több száz oldalas nagyregényt nem képernyő előtt szeretnénk olvasni ma sem. A szépirodalmi befogadás

során az olvasás pozitív értelemben vett magányos aktus, mindig azt tanítom, amiben az olvasó és a mű közösen teremtett világa sejlik föl.

Pék Imre: Megjegyzés: az a szakirodalmi mű, amin évekig dolgozik a szerző, mire eljut a „print” stádiumáig, már elavult.

Oláh Róbert: *Gondolatmenetében Pék Imre közben megválaszolta a következő kérdésemet. Egy modern „könyvüzemnek” életbevágóan fontos, hogy olyan innovációi legyenek, amelyek újszerűek a piacon és az olvasói igényekkel is találkoznak. Említette a mobiltelefonnal megjeleníthető videókat és az élnyomtatást. Az Alföldi Nyomda állítja elő a magyarországi tankönyvek 80%-át. Az említett újdonságok bekerülhetnek a jövő tankönyveibe?*

Pék Imre: A tankönyvkiadásnak csak a nyomtatás része hárul ránk, a hagyományos és a digitális tankönyvfejlesztést nagyon komoly szervezetek végzik, nehéz erre a területre innovációval betörni. Az élnyomtatáshoz hasonló dekorációs eljárásokat pedig a tankönyveknél nem használják. Mi szeretnénk, hogy az innovációink a tankönyvekben megjelenjenek, de az említett eljárások nem annyira az oktatás céljaira készültek, vagy eddig nem sikerült arra a piacra kivinni.

Oláh Róbert: *A beszélgetés végén egy körkérdéssel fordulok a résztvevőkhöz. Mit gondolnak, meddig lesz még magyar könyv?*

Pék Imre: Addig lesz, amíg a világon könyv lesz. Azt gondolom, hogy akkor fog kihalni a könyv, mikor felnő az első olyan generáció, amelyik gyermekkorában nem kapott a kezébe könyvet. Ettől szerintem még nagyon messze vagyunk. Ugyanakkor a másik oldalról nézve kicsit megégettük magunkat tavaly, mikor a beszállítási láncok elszakadtak, az energia- és a papírárak a sokszorosukra nőttek. Nagyon árérzékeny a könyvpiac, hiszen többségében az értelmiségiek veszik a könyvet, akik általában nem járnak térdig a pénzben. A kiadók pedig elkezdték nyirbálni a példányszámokat. A karácsonyi könyv vásárra persze nem lehet úgy elmenni, hogy nem jövünk ki új címeikkel. Ez a jó szokás megmentett minket. De elgondolkodtunk rajta, hogy egyszerűen a gazdasági racionalitás jelenti majd a könyv végét? Bízunk benne, hogy nem.

Boka László: Én nagyon remélem, hogy amíg lesz szellem és kritikai érzék, addig lesz könyv is. A legifjabb generációkkal kell kezdeni. Voltam kint a Könyvfesztiválon én is, és ugyanazt tapasztaltam: a gyerekmérészlegnél tömegek tolongtak. Lehet, hogy csökken az olvasók száma (a statisztikák ezt mutatják Magyarországon is), viszont a szűkülő olvasói réteg szerintem egyre többet vásárol. Nagy felelősségünk van abban, és nagyon sok intézménynek kell összedolgoznia az úgynevezett „pro-reading” projekteken, amit kormányzati szinten is támogatni kell. Talán emlékszünk rá, hogy 2005-ben, lassan húsz éve volt egy olvasásnépszerűsítő műsor, a *Nagy könyv*, amelynek a szavazását Gárdonyi *Egri csillagok*ja nyerte meg. A második helyezett volt a *Harry Potter*. Mindenki a szívéhez kapott, hogy hogy lehet a második a *Harry Potter*? Azt mondtam, örüljünk, hogy bármit olvasnak, ha *Harry Pottert*, akkor azt, de az majd elvezeti őket a későbbi, komolyabb olvasmányokig. Az olvasás élménye maradjon meg, az „olvasni szeretés” alakuljon ki, ami aztán fejleszthető, cizellálható. Ebben van szerepe az oktatásnak, a médiának, a közgyűjteményeknek és még számos más elemnek. Egyetértek azzal, hogy ameddig ilyen generációk nőnek fel, addig lesz nyomtatott könyv is. Változik a technika persze, és a budai várban járva azt látjuk, hogy kutyukkal mászkálnak a látogatók és a kihelyezett QR-kódokat olvassák le okostelefonjaikkal, és azonnal ott van az információ az adott szoborról, épületről. Az útikönyveket a mi generációnk még kézbe vette, én is így jártam még be európai nagyvárosokat, ezek ma már nem feltétlenül szükségesek. Van olyan szegmens tehát, ahol a „print” verzió érthető okokból visszaszorul. De bízom benne, hogy más szegmensekben ez egyáltalán nem történik meg.

Pék Imre: Reagálnék a *Harry Potter*-jelenségre, ami az ifjúság olvasási szokásaiban vízváltó volt. Megjelent egy olyan könyv, amelyiknek minden bekezdésében történik valami, és muszáj volt a következő oldalt és a következő könyvet is elolvasni. Ugyanazzal a dinamikával működött, mint egy modern filmélmény, ahol minden percben történik valami, és muszáj tovább nézni. Ez a regény a fiatalság olvasás iránti igényét ismét fölébresztette.

Farkas Gábor Farkas: Én részben pesszimista vagyok. Maradjunk a *Harry Potter*nél. Megkérdeztem egy rokonomat, hogy mi volt az utolsó könyv, amit olvasott. A *Harry Pottert* mondta. Most 31 éves, és Oxfordban végzett közgaz-

dászként. Szerintem vége van a Rotterdami Erasmustól induló műveltség-eszménynek, amely szerint az volt a művelt ember, aki könyvet olvasott.

Másrészt szerintem kevés az információnk a jövőről. 1995-ben nyakunkba szakadt a számítógépes világ. Akkor az internet úgy működött, hogy feltettük a kávéfőni, és mire lefőtt, addigra talán betöltötte a számítógép az oldalt. Engem nagyon elvarázsolt, de manapság tudatosan toloom el magamtól, nem vagyok jelen webkettes platformokon. A pesszimizmusom abból fakad, hogy nem tudom, mi jön. 1995-ben el nem tudtam elképzelni például, hogy mi az ikon. Azt mondták, az ikon olyan lesz, hogy arra kattintunk, és arról elindul a mozgókép. A számítógépen? – kérdeztem. Miért? Másrészt: hogy? El nem tudtam akkor képzelni, hogy 2023-ban egy kis mobiltelefonon mennyi mindent meg lehet csinálni.

Kevés az információnk, várjuk ki a végét, hogy mi lesz. Addig lesz magyar könyv, amíg lesz magyar olvasó. Nagyjából tíz éve kezdődött a pesszimizmusom, és azóta nőtt. Jelenleg stagnál, megbékéltem ezzel az állapottal. Azt gondolom, hogy lezárul egy korszak, amelynek a végét látjuk. Jó ebben részt venni, amikor megjelennek könyvek papír alapon és vannak olvasók is.

Szemközt a fenti képen:

Bereczki Lajos könyvtárigazgató a Nagykönyvtár nevében átveszi a „Könyv barátja” táblát dr. Puskás István debreceni alpolgármestertől

Lent: a kerekasztal-beszélgetés résztvevői, balról jobbra:

Oláh Róbert (moderátor), Pék Imre, Boka László, Farkas Gábor Farkas

Útmutató a Mediárium folyóirat hivatkozási rendszeréhez

A közlésre leadott tanulmányokban, cikkekben és ismertetőkből javasolt a szövegközi hivatkozások használata. Ennek formája: (Szerző neve Megjelenés éve, oldalszám). Pl.: (Nemes Nagy 1992, 45–47)

Kérjük, hogy a tanulmányhoz **irodalomjegyzéket** csatoljanak, melyben a hivatkozott művek szerzői betűrendben követik egymást. A művek adatainak formázására lásd a lábjegyzetes hivatkozásoknál leírtakat, annyi változtatással, hogy a tanulmányban hivatkozott oldalszámok helyett a közlemény teljes terjedelmét kell megadni.

A hivatkozásnál minden esetben ez első és az utolsó oldalszám közé a kötőjelnél (-) nagyjából kétszer hosszabb nagykötőjel vagy félkvírtmínusz kerül: – (Alt+0150).

Ahol a tudományterület (pl. irodalomtörténet, művelődéstörténet, egyháztörténet) hagyományai megkövetelik a lábjegyzetek alkalmazását, az alábbiak szerint kérjük formázni:

1. Az idézett gondolatra, mondatra vagy bekezdésre vonatkozó lábjegyzet indexszáma mindig az idézetet vagy a mondatot záró írásjelet követi. Pl.: „irodalmi grammatika”.¹⁷

2. **Monográfiák:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Monográfia címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: RÉTI István (1994): *A nagybányai művésztelep*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 78.

3. **Szerkesztett kötetek:** SZERKESZTŐ(K) neve, szerk. (A megjelenés éve): *Cím: alcím*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: HELTAI János – GÁBORJANI SZABÓ Botond, szerk. (2008): *Biblia Sacra Hungarica: a könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21. – 2009. március 29., Országos Széchényi Könyvtár. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 178–179.

4. **Tanulmánykötetben megjelent tanulmányok:** SZERZŐ neve (Megjelenés éve): *Tanulmány címe: alcíme*. In: A KÖTETET SZERKESZTŐ(K) neve (szerk.): *A tanulmánykötet címe: alcíme*. Kiadó neve, Kiadás helye, oldalszám. Pl.: SZABÓ András (1984): *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János*. In: FABINY Tibor (szerk.):

Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Bp., 209–221.

5. Folyóiratban közölt tanulmányok és cikkek: SZERZŐ neve (Megjelenés éve): A közlemény címe. *Folyóirat neve*, Évfolyamszám., Megjelenés éve/Szám., oldalszám. Pl.: BÓDIS Zoltán (2004): Mese és szakralitás. *Új Forrás*, 36. évf., 2004/2., 54–64.

6. Internetes hivatkozások: SZERZŐ neve: *A közlemény címe*. Internetes cím (letöltés ideje) Pl.: DALLOS Edina (2005): *Funkciók, intenciók és attribútumok (Hommage à Propp)*.

Palimpszeszt, 2005/június http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/02.html (2022. 08. 07.)

A hosszabb internetes hivatkozások címeit webcímrövidítő alkalmazásokkal rövidíthetjük le (pl: tinyURL).

Az internetes hivatkozások címét szövegközi hivatkozásokban és lábjegyzetben nem, csak az irodalomjegyzékben kell megadni.

7. Visszautalások. Ha ugyanannak a szerzőnek közvetlenül egymás után több művére hivatkozunk, akkor a szerző nevének ismétlése helyett a kiskapitálissal szedett UÓ rövidítést használjuk a lábjegyzetben. Ha a közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, akkor az *Uo.* rövidítést használjuk. Ha korábbi jegyzetben említett műre hivatkozunk újra: SZERZŐ VEZETÉKNEVE, Megjelenés éve, oldalszám. Pl.: SZABÓ 1984, 24. Ha ugyanazon szerző ugyanazon évben megjelent több művét is idéztük korábban, a megjelenés évét kiegészítjük az ábécé kisbetűjével: SZABÓ 1984a, 19.

Ha a tanulmány táblázatot tartalmaz, azt a MS Word táblázatszerkesztőjével készítjük, ha ábrát vagy diagramot, azt szürkeárnyalatos JPG-formátumban (a képfájl nevében az ábra vagy diagram sorszámát feltüntetve) külön is csatolják a kézirat mellé (lehetőleg jól elkülöníthető árnyalatokat használva). Ha a közlemény fotómellékletet tartalmaz, azt szintén szürkeárnyalatos JPG-fájlként, nyomdai minőségű felbontásban csatolják.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

FEKETE CSABA

református lelkész, könyvtáros, egyházzene-kutató (DRK Nagykönyvtára)

GYÓRI L. JÁNOS

irodalom- és művelődéstörténész (DRK, TTRE Közgyűjteményei)

KMECZKÓ SZILÁRD

filozófus (DRHE)

OLÁH RÓBERT

régi könyves könyvtáros, tudományos főmunkatárs (DRK Nagykönyvtára)

VITÉZ FERENC

irodalomtörténész, kultúrakutató (DRHE)